

ЗАКАРПАТСЬКЕ ТОВАРИСТВО "ЗНАННЯ"
КОНСАЛТИНГ – ЦЕНТР "ПЕРСПЕКТИВА"

МИКОЛА ВЕГЕШ
ВОЛОДИМИР ЗАДОРЖНИЙ

Світлій пам'яті мужніх захисників незалежної Карпатської України присвячується.

ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

(Історико-популярний нарис)

Ужгород 1993 р.

В історико-популярному нарисі з об'єктивних позицій висвітлюються бурхливі і трагічні сторінки історії Закарпаття в кінці 30-х років нашого століття, роль першого президента Карпатської України Августина Волошина в культурному і політичному житті краю.

Сподіваємось, що видання припде до душі вченому і вчителю, студенту і учневі, кожному, хто не байдужий до історії Закарпаття.

Редактор: М.І.Шарга

Видано при сприянні
Виробничо-комерційного Товариства
"Ірбіс ЛТД", м.Ужгород

МИ ЄСМЕ !

(замість вступу)

Протягом століть український народ Закарпаття перебував у ярмі іноземних поневолювачів. Непрошені гості намагалися довести місцевому населенню, що в нього нема Батьківщини, що земля, на якій вони живуть із прадавніх часів, це "земля без імені". Їм і на гадку не спадало, що настане такий час, коли ця невелика частина українського народу, яка довгий період була відірвана від своєї матері-Вітчизни, на повен голос заявить про свою незалежність і доведе, що вона є господарем власної землі. День 15 березня 1939 року назавжди залишиться у пам'яті волелюбних краян, бо цього дня Закарпаття уперше за свою багатовікову історію стало незалежним. Але спочатку трохи історії.

Різноманітні історичні джерела свідчать про те, що в другій половині першого тисячоліття нової ери територія нинішнього Закарпаття була заселена білими хорватами, які в IX-X століттях разом з іншими слов'янськими племенами злилися в єдину давньоруську народність і прийняли спільну етнічну назву Русь.

Загляньмо до найдавнішого, що до нас дійшов, літопису – "Повісті минулих літ". Автор пише: "І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати". Як вважають автори книги "Зоря незгасна:" "У рік 6415. Пішов Олег на Греків, ігоря зоставивши в Києві, узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і северян, і хорватів, і дулібів, і тиверців...". Останнє повідомлення про хорватів датовано 993 роком: "У рік 6501. Пішов Володимир на хорватів...".

Наприкінці IX століття на землю хорватів вступили племена угрів. Першу згадку про угрів знаходимо в літописному записі за 898 рік: "У рік 6406. Ішли угри мимо Києв горою, що зветься нині Угорське, і прийшовши до Дніпра, стали вежами... Прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи, забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів, і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозвалася земля ця Угорською".

Таким чином, вже до приходу угрів, на території сучасного Закарпаття в давнину проживали слов'янські племена білих хорватів.

Упродовж тривалого часу історики різних поколінь як російські, так і українські, не один раз зверталися до історичного минулого нашого краю. Вони намагалися відповісти на питання: хто ж проживав у Карпатських горах в давнину, і чи можна тих людей вважати слов'янами, а пізніше українцями.

Корифей української історичної науки Михайло Грушевський у своїй багатотомній "Історії України-Руси", на основі дослідження "Хроніки Аноніма", зробив висновок, що "Русини в Угорщині такі ж давні осадники як і угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще угри мандрували до Угорщини. І по Угорській міграції вони мусіли зістатись довший час панами". На думку М.Грушевського, "підгірська карпатська країна остаточно ввійшла в склад Угорської держави ледве чи скорше XI ст., перед тим вона, разом з галицьким підгір'ям, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Києва. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно і Карпати зуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в....".

Відомий російський історик М.Карамзін у своїй "Истории государства Российского" писав, що білі хорвати проживали в горах Карпатських. Цікаві думки висловив український дослідник Микола Костомаров, які він виклав у своїй праці "Руси народної південноруської історії". Вчений міркує: "В давнину народи південноруські становили одне тіло, в певній мірі сильне, яке одержало назву велинян. тобто великого народу. Велинний означає те ж саме, що великий, те саме, що й ант. Західна частина цього народу, вже біля самих гір Карпатських, мала назву хорватів. Правдоподібно виводити це ім'я від холм, і в такому випадку хорвати будуть тим же, що горалі або гуцули – жителі карпатських гір".

Ця проблема цікавила також видатних російських істориків С.Соловйова і В.Ключевського. Погляди їх багато в чому подібні, і тут нема нічого дивного, адже Ключевський був учнем Соловйова. Говорячи про розселення слов'ян, Соловйов у багатотомній "Истории России с древнейших времен" писав, що східні слов'яни, тобто білі хорвати, серби і хорутани, почали просування на північний схід. Причина цього полягала в тому, що їх потіснили вороги. В.Ключевський в "Курсе русской истории" говорить, що східні слов'яни здійснили перекочування із зупинкою в Карпатах. На його думку, цей процес тривав з II до VII століть. А потім авари дали поштовх дальшому руху карпатських слов'ян в різні сторони.

Російські вчені П.Кеппен, І.Срезневський, М.Надеждін вважали українське населення Карпат автохтонним. Ми теж звертаємось до літературної спадщини відомих славістів минулого століття.

М.Надеждін: "В Карпатах і за Карпатами живуть наші кровні, рідні брати..., називають себе русинами". І.Срезневський: "Закарпатські українці – рідні малоросіяни... єдинокровні діти старої Русі". Срезневський вважав, що "житель Харкова може розмовляти з жителем Ужгорода, як розмовляє москвич з коломненцем, і росіянин з Байкалу зрозуміє бескидського горця так легко, як чех словака..."

Змістовною і цікавою у всіх відношеннях є праця Михайла Лучкая "Історія Карпатських русинів", де автор, використавши праці Птоломея, Кассія, Страбона, Фукидіда, Мелли, доводить, що закарпатські українці є невід'ємною частиною слов'ян і з давніх давен населяють територію Карпатського регіону, що первісні слов'янські топонімічні, географічні, етнографічні назви і досі залишаються в багатьох випадках єдиним достовірним свідченням автохтонності закарпатського українського населення.

Київська Русь, Галицько-Волинське князівство... Чи входило Закарпаття до складу цих державних утворень? Не все нам відомо з приводу цього й по сьогодні. Інколи наукові проблеми переростають у суто політичні дискусії, що вважається недопустимим. Частенько справа доходить до абсурду, бо ставиться під сумнів приналежність Закарпаття до своєї матері-Вітчизни. Академік Іван Крип'якевич притримувався тієї точки зору, що "Закарпаття – східнослов'янська земля, загарбана Угорським королівством". Він вважав, що київський князь Володимир Святославович на деякий час поширив свою владу за Карпати. Ці твердження, висловлені ним на сторінках книги "Галицько-Волинське князівство", знайшли підтвердження в працях закарпатських вчених. Археологи Е.Балагурі і С.Пеняк довели, що Закарпаття споконвіків є слов'янською землею, а ужгородський вчений М.Лелекач ще в 1949 році написав змістовну працю "Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст."

Часта зміна тогочасної міжнародної обстановки призводила до того, що київські князі втрачали свій контроль над "Срібною землею", а часом і на тривалий час. Однак вони розуміли важливість цієї території, і декому з них вдалося повернути її собі.

Коли в кінці XII століття утворилося Галицько-Волинське князівство, то, як пише Крип'якевич, південне Закарпаття входило до його складу. Більшість сучасних вчених вважає, що за часів Льва Даниловича, якого англійський історик Джон Феннел назвав наймогутнішим з нащадків Романа Галицького, окремі закарпатські території входили до складу його держави. В своїй "Історії України" Крип'якевич писав, що Лев узяв під свою владу комітат Берег. Яким чином це вдалося зробити могутньому князю, Крип'якевичу повністю з'ясувати не вдалося: "За невідомих обставин, – пише він, – Лев одержав також деякі землі на Закарпатті. Він був зятем Бели-IV, і спочатку взаємини з Угорщиною були дружні. Пізніше прийшло до війни, і війська Льва опустошили Угочанський комітат. Правдоподібно, що під час цієї війни Лев оволодів частиною Закарпаття, тому що 1299 р. Григорій, поджупан Берега, виступає як "Урядник руського князя Льва". В.Гренджа-Донський, не будучи професійним істориком, у своєму дослідженні "Матеріальна і духовна культура селян Волівської Верховини кінцем XIX і поч. XX ст." писав, що "колись в X-XI століттях Закарпаття входило до складу давньоруської держави Київської Русі, на що маємо з історичного боку цілний і для нас дуже цікавий документ. Він каже, що берецький жупан (очевидно, жупан Бережанського комітату, до якого входило і Мукачеве), Григорій, відмовив послуху угорському королеві, заявляючи, що він є урядовцем руського князя Лева... В ті часи, отже, Закарпаття належало до Галицько-Волинської держави".

Безперечно, це привело до зміцнення Галицько-Волинської держави бо, як писав І.Крип'якевич, "таких широких границь галицька держава не мала". Автори вже згадуваної книги "Зоря незгасна" більш детально пишуть про те, що територія нашого краю ввійшла до держави Льва Даниловича: "За правління Льва Даниловича до Галицько-Волинського князівства було приєднано значну частину Закарпаття від Вишкова до Шаришської жупи з містами Мукачевим і Береговим. Ця територія майже 40 років входила до складу Галицько-Волинського князівства".

Крип'якевич намагався з'ясувати на яких правах входила частина Закарпаття до складу князівства, однак цього йому зробити не вдалося, і він змушений був заявити, що "про характер їх (галицьких князів – автори) влади не маємо точних даних". Перед нами визнання чесного історика. Щось подібне сказав його вчи-

тель Михайло Грушевський: "...Краще признатися собі, що не знаємо чогось напевно як воно було, аніж оповідати за правду чужі вигадки".

Автори "Історії міст і сіл УРСР. Закарпатська область" дотримуються тієї точки зору, що "...в IX-X ст. територія нашої області входила до складу Київської Русі. Щодо приходу угорських племен і захоплення ними території Закарпаття, то аж до XIII ст. наш край користувався деякою автономією". Це свідчить, як вважають автори книги, про пізнє захоплення Закарпаття уграми.

Таким чином, незважаючи на окремі розбіжності, відомі українські і російські вчені притримуються тієї точки зору, що на території сучасного Закарпаття проживало ще до приходу угорських племен східнослов'янське населення.

Український дослідник П.Чучка, як і більшість вчених, вважає, що західні українці називали себе русинами, а свою мову – русинською до кінця XIX ст., а що стосується Закарпаття, то терміни русин, руснак, руський у народі протрималися аж до середини нашого століття.

Автори багатотомної "Історії Української РСР" встановили, що термін Україна появляється в письмових джерелах з кінця XII століття. Вперше ця назва з'являється в Київському літописі у згадці про смерть переяславського князя Володимира Глібовича в 1187 р. На західноукраїнських землях терміни Україна, українець освоюються тільки у XVIII ст.

Протягом багатьох століть різні загарбники, які панували на Закарпатті, намагалися втлумачити народів, що він не є українським. Було суворо заборонено називати себе українцем. Можливо саме тому, перепис населення 1930 року показав, що чеська буржуазія у спілці з реакційним москвофільством, удаючись до всіляких хитрощів, уміє маніпулювати громадською думкою. Відомо, що із 725294 опитаних осіб записалися українцями тільки 2355, тоді як 455 тисяч записалися русинами.

А потім термін "українець" ми зустрічаємо в "Маніфесті", виданому в 1938 році. Він починається закликком: "Український народі Підкарпаття!". Про те, що ми є частиною великого українського народу було ваголюдно заявлено з трибуни Союму Карпатської України 1939 року, коли після довгих століть гніту наш народ уперше став незалежним, один з відомих політичних діячів Закарпаття М.Бращайко тоді на весь голос заявив: "Наш край назавжди залишиться українським!"

І саме тому, відповідаючи на запитання "Хто ми є?", можемо впевнено і з гордістю відповісти: ми – українці!

Цей невеликий екскурс в сиву давнину нашого краю був для нас вкрай необхідний. Вся справа в тому, що ставлячи під сумнів належність краю до України, певні політичні сили заперечують закономірність політичних процесів, що мали місце тут в 1918-19, 1938-39 роках. Робиться спроба довести, що ідея самостійності Карпатської України була привнесена на "Срібну землю" галичанами. А тому не дивно, що Карпатська Україна протягом тривалого часу обливалася брудом, а А.Волошин та його соратники вважалися авантюристами і буржуазними націоналістами.

Екскурс в минуле завершений. То погортаймо ж радісні і трагічні сторінки історії Карпатської України...

НАПЕРЕДОДНІ ВТОРГНЕННЯ

"Мюнхен!... Світ ще багато разів буде його згадувати. Те, що знаємо зараз про змову в Мюнхені, це тільки невелика частина того, що там справді було. Проминуть десятки років, і тоді світ дізнається про те, що справді сталося у Мюнхені...".

(Семен Скляренко. Карпати).

29-30 вересня 1938 року в німецькому місті Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції і Англії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після першої світової війни. На ній вирішувалася доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. На їх долю випало чекати собі вирок...

Чи можна було запобігти трагедії Чехословаччини. Безперечно. Її уряд покладав великі надії на Англію і Францію, своїх союзників, з якими він раніше заключив договори. Що стосувалося Радянського Союзу, міністр закордонних справ, а потім президент Чехословаччини Е.Бенеш заявив, що "відносини з СРСР завжди були і залишаються другорядним питанням... Чехословаччина завжди буде слідувати за Західною Європою і буде завжди зв'язана з нею і ніколи не буде зв'язана з Східною Європою..."

Така позиція чехословацького уряду пояснювалася в першу чергу тим, що Англія і Франція не хотіли зближення Чехословаччини і СРСР. Після вбивства міністра закордонних справ Франції Луї Барту, який був поборником системи колективної безпеки проти фашизму, цю посаду зайняв П'єр Лаваль – людина профашистської орієнтації. В разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини, перед Німеччиною відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Англії і Франції. Французький посол Р.Кулондр відверто заявив, що "після нейтралізації Чехословаччини Німеччині відкритий шлях на Схід".

Зрозуміло, що Радянський Союз не міг допустити цього, добре розуміючи чим може для нього обернутися захоплення Німеччиною Чехословаччини, а тому робив все для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була щирою, а звичайною спробою вижити у вкрай складних міжнародних умовах. За десять днів до мюнхенської змови Е.Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватися своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше уряд СРСР заявляв, що надасть допомогу тільки при тій умові, що таку ж допомогу надасть і Франція, то тепер він пішов на поступки: "СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції при умові, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу". Це ж підтвердив в розмові з радянським послом в Англії І.Майським народний комісар закордонних справ М.Литвинов: "Найважливіше, як поведуть себе чехи... якщо вони будуть битися, ми допоможемо озброєною рукою".

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету по відношенню до Чехословаччини, і заявив, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких ніби-то в Чехословаччині

дискримінують. Для того, щоб це припинити, він вимагав, щоб Англія і Франція "натиснули" на Чехословаччину, і щоб остання відмовилася від території, де проживає німецьке населення. Загострювала обстановку в Судетах фашистська "п'ята колона", яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня Англія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Бенеш опинився в складному становищі. З одного боку, Англія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматума, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників, які були закріплені договорами. В той же час лорд Галіфакс був переконаний в протилежному: "В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути подавлення Чехословаччини..." Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети – це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав Майський, проходила "з швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій годині дня і закінчилася в 2 години 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годин доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини!".

Ця конференція була першим етапом того, що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 року на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: "Моє незмінне рішення – стерти Чехословаччину з карти".

Представникам Чехословаччини оголосили результати змови чотирьох як вирок, що не підлягає обговоренню. Першим це зробив американець Г.Вільсон, причому в той час, коли конференція ще не закінчилася. Зайшовши в кімнату, де з нетерпінням чекали закінчення конференції представники Чехословаччини, він заявив: "Майже все вирішено. Вам буде приємно дізнатися, що ми прийшли до згоди у всіх питаннях.

– І якою є наша доля?

– Не така вже погана, як могло здатися".

Коли Г.Вільсон зачитав результати угоди, то розгублені члени чехословацької делегації знайшли в собі сили на те, щоб сказати: "...Це жорстоко і злочинно..."

"Вибачте, але сперечатися безнадійно".

Так передав у своїй книзі цей епізод російський історик Д.Проектор. В результаті мюнхенська змова завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості. Д.Проектор влучно відзначив, що "те, що залишилося від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера". Мюнхенська змова завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Англійський історик Базіль Лідел Гарт писав, що цим актом Англія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план "Грюн", то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 році вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але, як писав один з відомих дослідників історії другої світової війни О.Самсонов, "загрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася в 40 км від німецького кордону".

Як мюнхенська змова була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У.Черчілль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив: "Ми без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи..."

...Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком".

Англійський парламент 366 голосами проти 114 схвалив мюнхенську змову. Проти голосували лейбористи, 30 чи 40 консерваторів, що не погоджувались з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчілль, утримались під час голосування.

...На вулиці Парижу вийшла величезна кількість людей, щоб привітати Даладьє, який прибув із Мюнхена на аеродром Бурже... Люди вірили, що мир врятовано. В палаті депутатів із 600 депутатів тільки 75 засудили мюнхенську змову. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала.

Американський посол в Парижі Булліт ще 27 вересня, тобто за два дні до конференції, повідомив в Вашингтон: "Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна..." Війна поки-що не почалася, однак мюнхенська змова не стала холодним душем для адміністрації США. Навіть тоді, коли в березні 1939 року Чехословаччина взагалі перестала існувати, президент США Франклін Делано Рузвельт знаходився в непоганому настрої. 17 березня радник президента А.Берклі записав у щоденник: "Президента не дуже лякає це (ліквідація Чехословаччини), можливо, подібно багатьом англійцям, він вважає, що німецьке просування на Схід принесе у всякому разі полегшення європейським демократіям". Прозріння настане пізніше...

Кардинальні зміни відбулися в зовнішньо-політичному керівництві СРСР. Дипломат-антифашист М.Литвинов у травні 1939 року був зміщений і його місце посів В.Молотов – людина Сталіна, поборник зближення СРСР і Німеччини. Звільнення Литвинова було повною несподіванкою для країн демократії і фактично від цього часу не могло бути й мови про якесь взаємопорозуміння між СРСР і США, Англією, Францією. Радянський уряд тримав чіткий курс у напрямку зближення з фашистською Німеччиною, відкидаючи будь-які пропозиції головних держав. При цьому уряд Сталіна не зупинявся ні перед якими брудними методами і прямим обманом. Договір про дружбу, підписаний у вересні 1939 року, коли СРСР і Німеччина зухвало ділили території, є яскравим свідченням цього. А саме тому, відповідаючи на запитання, хто ж є головним винуватцем другої світової війни, ми повинні перераховувати всі провідні країни того часу, не пропускаючи також сталінський СРСР.

"Сильні світу цього" не врятували Чехословаччину від національної катастрофи. Влучно сказав з приводу цього радник президента США Джозеф Девіс: "Якщо б вони два роки тому стали на цей шлях, Чехословаччина не зникла б з політичної карти Європи. А далекоглядний політик Литвинов 15 вересня 1938 року телефонував із Женеви: "Що Чехословаччина буде зраджена, не підлягає ніякому сумніву".

Не можна не погодитися з думкою угорських істориків Ласло Беладі і Томаша Крауса, що "мюнхенська змова 1938 року, видача Чехословаччини в руки Гітлеру... означали крах ідеї колективної безпеки".

Вже 30 вересня 1938 року прем'єр-міністр Великобританії Чемберлен і Гітлер підписали Декларацію про ненапад і консультації. Англійський прем'єр-міністр був переконаний, що він задовільнив апетити Гітлера. Однак, все було далеко не так. І як не погодитися з Уїнстоном Черчіллем, який сказав, що це ще не кінець, це тільки початок...

Мюнхенська змова, як вважають ужгородські вчені О.Довганич, З.Пашкуй, М.Троян, "докорінно змінила політичне становище Чехословаччини, мала згубні наслідки і щодо дальшого розвитку подій на Закарпатті. Виникла безпосередня небезпека окупації краю угорськими і польськими військами". Названі автори вважають, і вони, безперечно, мають рацію, що "угорські правлячі кола не були задоволені рішеннями мюнхенської конференції". Будучи залежними від Гітлера, вони не наважувались поки-що на пряму агресію, а обмежилися засиланням на Закарпаття терористичних банд, на совісті яких сотні невинних жертв, і найголовніше те, що вони нагнітали і без того складну обстановку. Чорною косою вони пройшли по Закарпаттю.

Угорські власті декілька разів зверталися до Гітлера із своїми зазіханнями на Закарпаття, однак на перших порах безуспішно.

Переговори, які почалися після Мюнхена між представниками Угорщини і Чехословаччини в Комарно, не дали результатів. Угорська делегація вимагала негайної передачі Угорщині чехословацьких територій, населених угорцями, проведення плебісциту в районах із змішаним населенням і "самовизначення всіх інших народностей", розраховуючи таким чином добровільно приєднати також Словаччину і Закарпаття. Тоді Горті звернувся до чотирьох учасників мюнхенської конференції. Англія і Франція заявили про свою незацікавленість у даному питанні, тоді виникла сприятлива ситуація для арбітражу Німеччини й Італії. Так це питання висвітлено на сторінках "Истории Венгрии".

В Будапешті і Варшаві не раз обговорювали створення спільного кордону між Польщею і Угорщиною і про можливість поділу Чехословаччини. Німеччина в цей час була проти цього. 5 жовтня 1939 року командування вермахту подало в Міністерство Закордонних Справ Німеччини (МЗС) записку слідуючого змісту: "... з військової точки зору спільний угорсько-польський кордон небажаний, так як інтересам рейху протирічить створення на

його східних кордонах замкненого блоку держав, які контролюють комунікаційну сітку Східної Європи".

Керівник політичного відділу МЗС Німеччини Е.Верман вважав, що у відношенні Закарпаття найкращим було б включення його до слабкої словацької держави, так як це не дозволило б створити єдиний угорсько-польський кордон. Однак, не відкидалося і приєднання Закарпаття до Угорщини через певний час. Німеччина весь час шантажувала Угорщину карпатською територією, явно чекаючи, коли вона вступить в антикомінтернівський пакт.

7 жовтня Верман склав новий меморандум Гітлеру в питанні про Закарпатську Україну. В ньому він писав: "Самостійна карпато-українська держава навряд чи життєздатна... Слід вимагати для Карпатської України автономії під виглядом самовизначення... Приєднання автономної Закарпатської України до Угорщини виключається".

8 жовтня на нараді нацистської верхівки Гітлер заявив: "Що відноситься до Карпатської України, то було б найкраще, коли б Німеччина втручалась якнайменше в цю справу. Нам найбільш відповідала б автономна Рутенська область (Закарпаття) із орієнтацією на Прагу, але й це була б, очевидно, тільки тимчасова розв'язка аж до остаточної сепарації".

Після наради Гітлер доручив раднику МЗС Хевелу тимчасово підтримувати лозунг автономії Словачії і Закарпаття в складі федеративної Чехословаччини.

В наказі Гітлера, який був розісланий всім німецьким посольствам, говорилося: "Ми ставимося з резервою до Карпато-Української справи. Спільний мадярсько-польський кордон не підтримуємо, але не виступаємо з антимадярськими чи антипольськими гаслами.

...Наше гасло – самовизначення".

В зв'язку з тим, що переговори між Чехословаччиною і Угорщиною в Комарно завершилися безрезультатно, остання звернулася до Німеччини і Італії. Угорський уряд ще добре пам'ятав, як Беніто Муссоліні 19 вересня 1938 року в Трієсті виголосив велику промову, в якій заявив, що в Європі існує не лише судето-німецьке питання, але й угорське питання і що національні меншості Чехословаччини мають право на самовизначення і плебісцит. Угорські правлячі кола з захопленням

зустріли цю промову, вбачаючи в ній великий крок у вирішенні територіальних питань.

Віденський арбітраж відбувся 2 листопада 1938 року. На ньому був присутній А.Волошин, який на посаді прем'єр-міністра Підкарпатської Русі замінив А.Бродія. Згідно з рішенням Віденського судилища Угорщина одержала південні райони Словачії і Закарпатської України загальною площею 12400 кв. км, з населенням 1100 тис. чоловік і містами Кошіце, Ужгород, Мукачево. Евакуація цих територій почалася 5-го і завершилася 10-го листопада 1938 р. Це були найбільш багаті частини Словачії і Закарпатської України з розвиненими промисловістю і сільським господарством. Це був відчутний удар по Чехословаччині...

У Маніфесті "Український народі Підкарпаття!" про цей грабінницький акт говорилося: "З боєм у серці сповіщаємо тобі сумну вістку про те, що комісія арбітрів двох великих держав 2-го листопада 1938 року в Відні постановила, щоб від нашого краю, від нашої молоді держави, були відірвані деякі землі з містами Берегово, Ужгород, Мукачів. Представники нашої влади змушені були прийняти цю умову, бо несила боротися з світовими державами". Звертаючись до народу, А.Волошин, будучи впевненим, що на цьому все закінчиться, говорив: "Але з радістю сповіщаємо тобі, що границі нашої Підкарпатської Держави тепер забезпечені Німеччиною, Італією, Англією та Францією. Польща і Мадяричина прийняли до відома умову, якою зобов'язалися не втручатися до наших внутрішніх справ".

Однак, ці події і надії були ілюзорними, можна сказати, наївними, бо ще 2 листопада міністр закордонних справ Угорщини Чакі заявив, що збереження в складі Чехословаччини частини Закарпаття не принесе користі пражському уряду. Скоріше, навпаки, тільки турботи, бо до тих пір, поки все Закарпаття не ввійде до складу Угорщини, не може бути і мови про врегулювання угорсько-чехословацьких відносин.

До певної міри Чакі говорив правду. Після відпадиння від Чехословаччини низинних закарпатських районів, Закарпаття фактично стало нерентабельним.

Другим доказом того, що Угорщина на цьому не зупиниться, була розробка плану по захопленню всього Закарпаття. Це питання обговорювалося 6 листопада на нараді в Будапешті. Гортисти вирішили здійснити на Закарпатті заколот силами угорських і

польських терористів при підтримці проугорських елементів і ввести свої війська для захисту угорського населення та "наведення порядку". Звичайно, це мало бути лише приводом, бо ніякого утиску угорського населення в Чехословаччині не було. Чехословаччина вважалася одною з найдемократичніших країн того часу. Намічалася агресія на Закарпаття також в лютому 1939 року, коли проходили вибори до Сойму, незважаючи на те, що Гітлер просив їх не зривати: "Ми, зокрема, просили Мадярщину не робити жодної акції сьогодні, в неділю виборів у Карпатській Україні, не дивлячись на те, як справи підуть там сьогодні".

В листопаді німці сподівалися використати Закарпаття як плацдарм для нападу на СРСР. Так, зокрема, вважав Огілві-Форбс, англійський повірений в Берліні: "У мене є дані, – писав він, – що Гітлер, який знаходиться... на плацдармі Рутенії розглядає можливість спільно виступити з Польщею в конфлікт з Росією в той момент, коли Радянський Союз слабкий і успіх забезпечений, з тим, щоб компенсувати Польщі за рахунок більшовиків".

Яким було ставлення радянського уряду до молоді Карпатської України, свідчать деякі публікації, що з'явилися в пресі останнім часом. Однак, необхідно відзначити, що це питання на сьогоднішній день залишається майже зовсім не дослідженим.

Йосип Тереля в одній з своїх численних брошур, що видані в Канаді, наводить цікавий факт, який до певної міри роз'яснює це питання. "В 1938 році внаслідок проголошення самостійності Карпато-української Держави, – пише він, – уряд Москви, керований Сталіним, оголосив по всіх військових частинах СРСР, що набираються добровільці із складу РККА СРСР українського походження. На допомогу молодій Карпатській Україні зголосилося понад 250000 офіцерів та підстаршин і вояків советської армії. Всі зголошених було перевезено під Одесу в місто Ільчовск, де утримували в тимчасових концтаборах. Починаючи з грудня 1938 р. НКВД розпочало масові розстріли. В 1939 році всі "Добровольці" були розстріляні...".

Сучасні історики на сьогоднішній день не оперують документами, які б засвідчували роль Сталіна в анексії Карпатської України. Знайти їх не так легко.

Такі документи, як правило, знищувались. Безумовно правий закарпатський дослідник П.Галда, який вважає, що "історики ще

мають докладно з'ясувати, яку роль в анексії Підкарпатської України відіграли Гітлер і Сталін, такі близькі за духом і диктаторськими поглядами, чи не була ця агресивна акція плодом таємної змови. Відомо тільки, що починаючи принаймні з 1939 року, Сталін вів через довірених осіб таємні переговори з керівниками нацистської імперії".

Професор М.Болдижар у своїй статті "Карпатська Україна на шляху до трагедії" пише, що "...тепер нам однозначно відомо, що Закарпаття згідно з таємними договорами Молотова-Ріббентропа було сферою впливу Німеччини і вона, як арбітражна держава по відношенню до нашого краю, ніколи б не пішла на розрив із своїм союзником Угорщиною заради самостійної "клаптикової" Карпатської України...". Слід зауважити, що в таємному протоколі, підписаному Молотовим і Ріббентропом, Закарпаття не фігурувало. Інший український вчений В.Гошовський зауважив: "договір Сталіна і Гітлера був укладений перед самим нападом Німеччини на Польщу, тобто в серпні 1939, коли Карпатська Україна була вже давно під угорською владою".

Що ж, перед істориками нелегке і відповідальне завдання – пролити світло на таємну сталінську дипломатію кінця 30-х років, і довести на основі документів, яку роль вона зіграла в анексії Карпатської України. А ми знову повернемося до розгляду питання про загострення міжнародної обстановки в нашому краї напередодні фашистського вторгнення.

Як вважає польський вчений М.Козмінський в своїй книзі "Польща і Угорщина напередодні другої світової війни (1938-1939)", Е.Верман пропонував посилити економічну і фінансову допомогу уряду Карпатської України і заснувати в її столиці – Хусті німецьке консульство. Найближчим часом це і було зроблено. Цей факт свідчить про те, що не за пропозицією Волошина в Хусті з'явився фашистський консул Г.Гофман, як твердить В.Пашкевич у своїй статті "Політичний авантюрист", а Німеччина сама робила все для того, щоб не випустити Карпатську Україну з свого поля зору. Безперечно, що це було заграванням з Карпатською Україною, що "допомога", яку для видимості хотіла надати Німеччина автономному Закарпаттю, робилася не для того, щоб підтримати Карпатську Україну в скрутний час. Існує безліч доказів, які доводять нетерпимість Гітлера до всякої автономності і самостійності. Все робилося для того, щоб перешкодити в даний

час Угорщині, хоча пройде небагато часу і Закарпаття ніби за помахом чарівної палиці буде передане Угорщині як аванс за участь останньої у другій світовій війні на боці Німеччини.

Таким чином, в листопаді 1938 року німецький уряд ще не бажав захоплення Закарпаття Угорщиною, однак в березні 1939 року численні прохання гортистів були задоволені. 12 березня 1939 року Гітлер дав згоду... Історик Проєктор пише: "...В Берлін запросили із Праги президента Гаху – людину слабу, хвору, морально надломлену. Прибувши в супроводі міністра закордонних справ Хвалковського, він був підданий принизливій процедурі залякування і шантажу, хоча на вокзалі його зустрів вишикуваний почесний караул есесівців і були пророблені всі ритуали візиту на найвищому рівні.

Коли обидва ввійшли в "робочий кабінет" Гітлера, той негайно оголосив, що завтра зранку з усіх сторін вермахт вторгнеться в Чехію, а люфтваффе займе всі аеродроми. Під безцеремонним натиском Гаха і Хвалковський капітулювали і підписали запропонований їм документ. 15 березня вермахт вторгся в Чехію і окупував її".

Регент Угорщини М.Горті негайно вислав Гітлеру підлабузливу привітальну телеграму: "Ваша Екселенціє! Сердечно дякую. Я не можу ніяк виразитись, який я щасливий, бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є справою життя. Не дивлячись на наших 5-тижневих рекрутів, беремося до справи з великим ентузіазмом. Доручення вже видано. В четвер, 16-го цього місяця, відбудеться прикордонний інцидент, а в суботу рушить великий наступ. Я ніколи не забуду цей доказ приязнності й Ваша Екселенція може вічно рахувати на мою крицеву вдячність. З приязнською вдячністю. Горті, Будапешт, 13 березня 1939 року".

Та вже в ніч з 13 на 14 березня почалися перші бої. Перед тим, 13 березня 1939 року по вказівці з Берліна хортисти направили в Прагу і Хуст ультиматум про окупацію всього Закарпаття ніби-то з метою "підтримання порядку" і "уникнення зайвого кровопролиття".

Августин Волошин все ж сподівався, що Угорщина це зробила без відома Гітлера, і намагався зв'язатися з ним. Але безрезультатно. Волошин зрозумів, що Гітлер про це знав. І тому, коли давав інтерв'ю кореспондентові Рейтер то відповів напрямки: "Німці ганебно нас обманули".

Ось так поступово ускладнювалася міжнародна обстановка, аж поки не переросла у пряме збройне вторгнення угорської армії на Закарпаття. Після з'ясування цього питання, нам стане більш зрозумілою та обстановка, в якій проходив Сойм Карпатської України, на якому були прийняті історичні для нашого краю рішення, і серед них – проголошення незалежності.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ПРОЛОГ У НОВИЙ ЧАС КРАЮ

Карпатська Україна... Про неї історики писали неодноразово. В численних монографіях давалася в основному однобічна, далека від об'єктивності, характеристика. Головною ж метою досліджень повинно бути виявлення правди. Тільки тоді виникнуть праці, в яких не можна буде протиречиві історичні фігури, як і політичні організації, показувати виключно в негативі чи виключно в ореолі непогримості.

Останнім часом вченими написано цілий ряд статей, в яких висвітлюється проблема Карпатської України. Відбулося засідання за "круглим столом", на якому вченими Ужгородського університету обговорювалися різні питання, пов'язані з діяльністю уряду Карпатської України. Мета "круглого столу" полягала в тому, щоб знайти шлях до істини. Однак єдності в поглядах істориків нема, до спільної думки вони не прийшли. Вицезгаданий В.Пашкевич, згодом стаття якого "Політичний авантюрист" справедливо була піддана гострій критиці, називає Карпатську Україну "безсилою маріонеткою" і доводить, що самий акт утворення держави в нашому краї мав незаконний характер, бо "уновський орган не був уповноважений народом". Протилежної точки зору дотримуються автори статті "Карпатська Україно...", полемічної за змістом. Вони писали: "Трагічна історія Карпатської України засвідчує, що проголошення державності на частині української землі є актом законним. Через те ця замовчувана досі сторінка в дієписі нашої Батьківщини вимагає негайної політичної реабілітації й широкого правдивого висвітлення".

Таким чином, вченими по-різному оцінюється це, свого роду унікальне і, безперечно, закономірне явище в історії нашого народу.

В 1919 році Закарпаття опинилося в складі Чехословацької Республіки. Одною з умов входження до її складу було надання празьким урядом нашому краю автономії. Як писав М.Болдижар, "проблема боротьби за автономію Закарпаття – яскрава сторінка його історії". Цю боротьбу прогресивні сили краю вели на протязі 20-ти років, і на протязі всього цього часу, уряд Чехословаччини, прикриваючись різними обставинами, відкладав це закономірне і справедливе прагнення трудящих краю. Тільки в жовтні 1938 року Закарпаття врешті-решт отримало довгоочікувану автономію. То ж прослідкуймо, як розвивалися події з жовтня 1938 до березня 1939 року, тобто від надання нашому краю прав автономії до проголошення 14 березня 1939 року самостійності Карпатської України.

11 жовтня 1938 року празький уряд надав автономію Підкарпатській Русі (так тоді офіційно називали Закарпаття), і невдовзі було сформовано її перший уряд, який очолив лідер русофільського напрямку Андрій Бродій. Цей важливий політичний акт не був "подарунком" закарпатцям, він був виборений у впертій боротьбі. Уже 4 вересня 1938 року з ініціативи А.Волошина було організовано кілька нарад представників різних українських партій, що існували на Закарпатті, на яких обговорювалося це важливе для долі краю питання. На одній з нарад А.Волошин закликав об'єднатися всім українським партіям в єдиний блок, щоб легше було добитися успіху. Так виникло Українське Національне Об'єднання (УНО), керівництво якого заявило, що "співпрацюватиме з усіма українськими організаціями, що не йдуть у розріз з українським національним ідеалом...".

А.Волошин намагався зав'язати більш тісні контакти з президентом Бенешом для обговорення питання про надання краю автономії, але поїздка української делегації 15 вересня в Прагу закінчилася безрезультатно. І не з вини Волошина. Він та його однодумці були поставлені в такі умови, що їм нічого не залишилося, як самим перервати переговори.

Документ, в якому вперше ставиться вимога незалежності – Ухвала Української Центральної Ради, оголошена на сесії УЦР 20 вересня 1938 року. В ній було заявлено, що "Чехословаччина продовж 18 років не дала українському народові Закарпаття автономії і тим самим не виконала зобов'язань, що їх взяла на себе... Українська Центральна Рада вимагає теж самовизначення в дусі тез Вільсона, як забезпечення майбутнього українського народу".

Через деякий час після опублікування даної Ухвали пражський уряд дав згоду на створення першого автономного уряду Підкарпатської Русі. До нього, крім уже згаданого Андрія Бродія, ввійшли Бачинський, Волошин, Ревай, Плещак.

Це була велика перемога українців Закарпаття. В Універсалі Ради говорилося: "По довгих століттях тяжкої неволі наш Український народ став дійсним власником нашої Срібної Землі, нашої Батьківщини, Підкарпаття. Від сьогодні на нашій Землі буде володіти наш народ без чужого окупанта..."

Чекає всіх нас тяжка й відповідальна праця. Ми повинні здобути свободу і творчою працею її скріпити. Мусимо цілому світові доказати, що наш Народ є гідним і зрілим на повну свободу.

Нашим першим завданням буде забезпечити для кожного сина нашого народу хліб, працю і спокій, щоб ми могли для добра нашого народу розбудувати свою свободу.

Кличемо всіх до єдності й витривалості, до творчої праці!

Подбаймо всі про взірцевий порядок і дисципліну!

Щастя нам Боже! Правда переможе!

Хай живе Український Народ на вільній Підкарпатській Землі!"

Серед завдань, які автономний уряд прагнув вирішити, були такі, як українізація шкіл, надання посад в краї українцям, встановлення чіткого кордону між Словаччиною і Закарпаттям та ін.

Необхідно відзначити, що першому автономному уряду Андрія Бродія не вдалося провести в життя ці, безперечно важливі, рішення. Будучи людиною проугорських поглядів, він дуже скоро викрив себе і був заарештований. Як писав М.Болдижар, "крайовий суд у Празі звинуватив Бродія у зв'язках з закордонними ворожими Чехословаччині елементами та в профашистській діяльності на користь Угорщини, агентом якої він був під кличкою "Берталон". Заарештували і Стефана Фенцика, якого теж підозрівали в діяльності на користь Угорщини. 27 жовтня посаду прем'єр-міністра посів Августин Волошин – доктор теології, автор багатьох книжок із педагогіки, людина, яка мала великий авторитет у широких верствах населення. На його долю випала нелегка місія очолювати народ якраз тоді, коли вкрай загострилася міжнародна обстановка, коли "сильні світу цього" готували нову світову війну. До складу новоутвореного уряду ввійшли Юлій Ревай і Є.Бачинський, який на знак протесту проти

проугорської діяльності Бродія вийшов з цього уряду. 27 жовтня А.Волошин вперше на посаді прем'єр-міністра звернувся з заявою до українського народу: "Кличу вас усіх покинути всі мовні й політичні спори. Лишіть ці справи владі. Вона вже їх поладнає.

Влада, що вийшла з народу, працюватиме для цього народу".

Необхідно відзначити, що до останніх днів знаходження на посаді прем'єр-міністра, а потім і президента, А.Волошин залишився вірним покладеним на нього обов'язкам.

Після віденського арбітражу від Закарпаття була відібрана і передана Угорщині досить значна частина території, в тому числі і місто Ужгород. У зв'язку з цим столицею Карпатської України став Хуст. Саме сюди були перенесені всі найважливіші установи молодій державі. Завдяки цьому факту Хуст ввійшов в історію, як місто, де зародилася самостійність закарпатських українців. Олександр Олесь яскравими фарбами змалював його у своїй поезії:

"Так – Хуст... О Хуст, чудесне місто,
Як нам ти сяєш променисто!
Парижі, Лондони, Брукселі
Хай відмінюють пустомелі,
А з українських щирих уст
Звучить єдине місто: – Хуст".

3 листопада 1938 року було видано "Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України", в якому говорилося, що "наша самостійна держава дає нам не тільки культурну і політичну свободу, але й забезпечить також для всіх нас хліб і працю. Вже цього року приступимо до будівництва нових доріг і залізниць. Закликаємо вас всіх, свідомих братів і сестер, щоб ви в початках самостійності показали себе гідними свободи й допомогали владі в розбудові нашої держави...

Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку нашої держави...

Боже нам допоможи сповнити наш відповідальний уряд!".

Невдовзі за цим документом був прийнятий "Універсал Український Народе Підкарпаття!". В ньому, як і в "Маніфесті" висловлювалася надія, що "в найкоротшому часі розбудуємо наші міста на модерні, європейські осередки. Збудуємо фабрики, розбудуємо наше господарство в усіх галузях... Всім мешканцям

нашої держави запевнемо працю й хліб. Не буде в нас нужди, не буде голодних синів і доньок нашої землі. Ми маємо багаті простори, маємо великі багатства на землі й під землею. Від тепер вони служитимуть тільки нашому народові.

...Народе! Будь сильний і гордий. І своєю постановою докажи, що ти доріс до ступня державного народу, що ти здібний керувати своєю землею!".

Августин Волошин і його вірні соратники сподівались, що фашистська Німеччина дотримається свого слова не втручатися у внутрішні справи Закарпаття і не дозволить це робити іншим. Міністр Карпатської України Ю.Ревай у своєму виступі по празькому радіо 19 листопада 1938 року закликав: "Чекає нас велика праця. Всі сили напружимо, щоб розбудувати нашу державу. Ми мусимо всі разом – селяни, робітники й інтелігенти, не зважаючи на перешкоди, стати до праці. Спільними силами розбудуємо наше господарство, культурне й політичне життя, що дасть нам працю й хліб, тим самим і добробут.

Ми не боїмося труднощів. Наша праця – буде радісна. Бо все, що будемо робити й творити – будемо робити й творити для нашого народу.

І Бог нам допоможе!".

Черговим кроком до незалежності Карпатської України було прийняття закону Чехословацької Республіки від 22 листопада про Конституцію Карпатської України. Ця Конституція була обмеженою, бо існували параграфи, які не входили до компетенції уряду Карпатської України. Так, вона не мала права вести закордонні справи, тарифну політику, оголошувати війну і заключати мир, встановлювати грошовий курс, податки тощо. Це ще раз є доказом того, що уряд Чехословаччини не бажав повної незалежності Закарпаття. Та як би там не було, затвердження закону про Конституцію Карпатської України було великим кроком вперед до її незалежності.

1938 рік наближався до кінця. Починався 1939-й. Великі історичні події відбудуться в цьому році – і радісні, і трагічні...

З початком 1939 року почалася посилена підготовка виборів до Сойму Карпатської України. УНО по всьому краю розмістило свій апарат пропаганди. Її проводила "Летюча естрада". Як пише у своїх спогадах один з активних керівників Карпатської України

Степан Росоха, пропагандою займалися вчителі, священники і молодь, яка, переважно, перебувала в загонах січових стрільців.

...В неділю, 12 лютого 1939 року о восьмій годині ранку розпочалися вибори до Сейму. Голосування проходило на основі Виборчого Закону ч. 126/27 Збірки законів Чехословацької Республіки, який діяв на Закарпатті. Всього у виборах взяли участь 92,5 відсотки населення, з них за УНО проголосувало 92,4 відсотки. Деякі історики вважають, що вибори були сфальсифіковані керівниками УНО, інші твердять, що "...практично в жодному з 11 округів Карпатської України волошинці не набрали 100 процентів кількості голосів...". Таке твердження повністю в дусі застійних часів, коли стопроцентні результати були постійним явищем. Для підтвердження своїх слів ними наводяться конкретні приклади: "...в селі Добробратові із 812 виборців за кандидатів УНО голосував 81 чоловік...". Однак замовчується той факт, що, наприклад, жителі Волівського округу майже всі проголосували за УНО (98%). І таких округів була переважна більшість.

За ходом виборів уважно слідкували українці, які проживали в Канаді, Америці, Аргентині. Августин Волошин одержав на своє ім'я привітальну телеграму від українців Канади. В ній говорилося: "Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. В неділю 12 ц.м. очі 500 000 українців Канади звернені на вас, брати і сестри з Карпатської України...".

Скликання Сейму уряд Чехословаччини весь час відкладав. В кінці-кінців Гаха призначив скликання Сейму на 15 березня.

В офіційній радянській історичній науці ведеться дискусія в питанні про доцільність скликання Сейму, який повинен був проголосити самостійність Карпатської України. М.Болдижар вважає, що "існування самостійності Карпатської України в тих складних умовах було справою нереальною". Може воно й так, але у нас нема права заперечувати волю народу, який врешті хотів стати вільним. Кожний з нас, в якого в душі ще залишилося щось українського, повинен зрозуміти, яким великим було це бажання.

Сейм почав роботу о 15-ій годині 15 березня 1939 року. Однак у зв'язку зі складністю міжнародної обстановки А.Волошин 14

березня проголосив самостійність, про що писав у Німеччину: "До міністра закордонних справ, Берлін. Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною німецького Рейху. Прем'єр-міністр, д-р. Августин Волошин, Хуст".

Перше засідання Союму закарпатського парламенту відкрив найстаріший віком член українського парламенту А.Волошин. У своєму виступі він, підсумувавши тривалу боротьбу народу за незалежність, сказав, що "хоч як нас переслідували, дух, ідею не можна закувати в кайдани... Незважаючи на всі трагічні переживання, залишилися ми вірними синами свого народу, дух предків додавав нам творчої сили і почуття єдності...".

Серед присутніх знаходився з кінокамерою в руках Лисюк, який приїхав з Америки разом з сином. Після смерті сина, який загинув у сутичці з чехословацькими солдатами, його справу продовжив батько. Як писав колишній посол Союму С.Росоха, Лисюк "спокійно фільмував діяльність першої сесії Союму, зазначаючи на рекордах звукову її частину". Завдяки йому ми маємо можливість зараз переглянути хроніку тих часів.

15 березня 1939 року відбулося шість засідань Союму. На першому з них, яке почало свою роботу о 15 годині 20 хвилин, Михайло Кочерган зачитав список із 32 чоловік, які були обрані до Союму. Депутатами, або як їх називали, послами були обрані, як правило, члени УНО (13 чоловік). Це були люди, які були добре відомі в широких верствах народу.

Головою Союму став Августин Штефан – відомий педагог і політичний діяч. Заступником його обрали Федора Ревая. На цьому засіданні були вибрані п'ять комісій, а на наступному обговорювалися законопроекти про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Референтом законопроекту був Михайло Брацайко.

Наводимо законопроект повністю:

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є Карпатська Україна.

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Союмом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барви Державного прапору Карпатської України є синя і жовта. причому барва синя – горішня, а жовта – долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий Герб: медвідь у лівім червонім півколі, і Тризуб Володи-мира Великого з хрестом на середньому зубі.

§ 7. Державний гімн Карпатської України – "Ще не вмерла Україна".

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Перед присутніми виступив Михайло Бращайко: "По тисячолітній неволі наша Земля стала вільною, незалежною та проголошує перед цілим світом, що вона була, є й хоче бути українською. І коли б навіть нашій молодій Державі не суджено було довго жити, то наш край назавжди залишиться українським, бо нема такої сили, яка могла б знищити душу, сильну волю нашого українського народу..."

Шляхом таємного голосування (одноголосно) був обраний президент. Ним став Августин Волошин. Він склав на Конституції президентську присягу.

Створення незалежної Карпатської України – яскрава сторінка в історії нашого народу. Адже за довгі століття гніту Закарпаття тоді вперше стало незалежним. Вона стала прологом у нову добу Закарпаття. Боротьба українського народу за незалежність є прямим продовженням тої справи, яку почала Карпатська Україна в березневі дні 39-го. Саме тоді, як писав О.Олесь:

"...І віддих рідної землі
Почули ми – старі й малі...
І всі ми впали на коліна:
Невже воскресла Україна!?"

Воскресіння частинки української землі в далекому і близькому 39-му році ми пов'язуємо з іменем Волошина, президента Карпатської України, славним сином українського народу. Настав час познайомитися з цією людиною зблизька.

Ким же був Августин Волошин?

АВГУСТИН ВОЛОШИН

"Орав ти батьку, рідну ниву,
Спочинку в праці не зазнав
І спраглі скиби власним потом,
Сльозами й кров'ю поливав".

("Провідникові народу",
автор невідомий).

Донедавна в історичній літературі Августин Волошин зображувався як український буржуазний націоналіст, людина слабкої волі і виконувач наказів тих, хто в даному випадку знаходився при владі. За винятком останніх публікацій ми не мали праць, в яких би об'єктивно була висвітлена постать президента карпато-української держави. Потрібні дослідження, ґрунтовані на архівних джерелах, які б показали Волошина-політика, Волошина-освітянина, літератора, науковця і взагалі Волошина - людину.

Августин Волошин народився 18 березня 1874 року в селі Келечин Волівського округу (тепер Міжгірський район Закарпатської області). Батько його був родом з села Великі Лучки, і, одержавши сан священника греко-католицької церкви, переїхав з сім'єю в Келечин. Ось як А.Волошин описав рідне село в невеличкій замітці "Моя родина": "Я уродився в селі Келечині. Келечин – моя родина. Це село знаходиться близ під Бескидом у вишнім краю Марамороша. Село оточують високі гори з густими лісами. Через село тече невелика ріка, при котрій проходить дорога. Перед селом і в кінці села ріка перерізує дорогу і на сих місцях суть поставлені мости. В селі є около сто хат. Хати побудовані із смерекових дерев і покриті по більшій частині солом'ю. Но суть і побивані хижі. В середині села єсть красна мурована церков, а недалеко од неї фара, де биває духовний отець. В сій фарі жив і мій милий отець. І солодка мати, там я родився, там одержав першу науку. За то я все мило і благодарно гадаю сесе святоє для мене місце, цілоє родноє село, всіх жителів його".

Свою національну свідомість Августин Волошин набував уже в хаті своїх батьків, де говорилося по-українськи. На відміну від деяких інших районів Закарпаття, Верховина говорила

українською мовою, і це не могло не зробити вплив на малого хлопця. Однак в цьому полягала і певна трудність, бо навчання у більш престижних закладах за часів Австро-Угорщини велося угорською мовою, яку він важко засвоював. В.Гренджа-Донський, закарпатський поет і письменник, один із соратників А.Волошина, писав: "по-мадярськи дуже мало знав, так, що коли прийшов до ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі і лиш з поправкою перейшов..."

В 1896 році Волошин закінчив Ужгородську гімназію і через деякий час богословську семінарію. Він на цьому не зупинився, і успішно закінчив фізико-математичний факультет вищої педагогічної школи. Августину Волошину було присвоєно звання професора фізики і на цій посаді він працював спочатку викладачем, а потім директором Ужгородської семінарії. Необхідно відзначити, що свою педагогічну і громадсько-політичну діяльність А.Волошин поєднував з роботою греко-католицького священника, маючи сан каноніка.

Отже, Августин Волошин був високоосвіченою людиною свого часу, маючи не тільки духовну, але і світську освіту.

Вже в віці двадцяти п'яти років А.Волошин опублікував свою першу книгу "Методична граматика". Вслід за нею виходять з друку одне за одним десятки інших видань, починаючи від книг для молоді, і закінчуючи педагогічними і науковими працями.

В 1900 р. ним написані: "Читанка", "Азбука", "Мала біблія" і "Середня біблія", в 1904 р. – "Робінзон", "Сорок казок". У доступній для дітей формі викладені "Практична граматика" (1907 р.), "Арифметика" (1918 р.), "Фізика" (1921 р.), "Наука стилізації" (1922 р.), "Історія педагогіки" і "Дидактика" (1923 р.). Дещо пізніше вийшли "Психологія", "Логіка" та інші видання. Уже сам перелік цих праць свідчить про значний внесок Августина Волошина в педагогіку.

Варто зупинитись на змісті окремих книг. У "Педагогіці" і "Дидактиці", які опубліковано в 1923 році, Волошин так визначає мету науки історії: "Познавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася братня любов народна і межнародна і аби... присвоїли собі на правду людське почуття (чутство) в напрямі тривалого поліпшення себе і людства". Він не відривав історію Закарпаття від історії всього українського народу. Вважав, що

учням у 5 класі необхідно дати образки з історії Підкарпатської Русі з "особливим взглядом на історію руського народу загалом".

"Руська читанка" для першого класу гімназійної і горожанських шкіл знайомила дітей з творчістю Тараса Шевченка й Івана Франка, Юрія Федьковича і Степана Руданського, Леоніда Глібова і Маркіяна Шашкевича, Льва Толстого і Василя Гренджі-Донського. В доступній для сприймання дітей формі говорилося про перших київських князів, про Кирила і Мефодія, подавалася коротка історія Ужгорода і Мукачева. Збірник підкривався двома віршами Олександра Духновича "Я русин був" і "Підкарпатські русини".

Вірші В.Гренджі-Донського виховували в дітей почуття любові до своєї Батьківщини, до рідної мови.

"Люби рідне слово, милу руську мову,

Єї не встидайся. за ню бийся в груди.

За то родне слово будь готов до всього

І знай, що ти русин, того не забудь!

Знай, що ти є сином великого роду,

Його не встидайся, од него учись.

Отці твої знали вмерти за свободу –

Будь їх годним сином, за волю борись!"

В підручнику для народних шкіл "Науці о числах" Августин Волошин помістив повчальний куплетик:

"Учіться діточки,

Красенько писати,

На чистоту письма

Знайте уважати!"

З ініціативи А.Волошина було створено товариство "Просвіта", яке відіграло позитивну роль у поширенні освіти на Закарпатті. Процес демократизації і гласності, який почався на Україні, примусив зняти "табу" з цілого ряду проблем нашої історії. І швидко з'ясувалося, що існує чимало "білих плям", які необхідно заповнити. До них слід віднести діяльність товариства "Просвіта" в так званій "чехословацький період" історії Закарпаття. На сьогоднішній день ми не маємо жодного дослідження з цієї важливої проблеми. Одним з перших, хто у своїх виступах і статтях намагався висвітлити історію виникнення і діяльності цього товариства, був один з його засновників

Августин Волошин. 17 жовтня 1937 року на черговому з'їзді "Просвіти" в Ужгороді Августин Волошин говорив, що "за перше наше завдання уважали ми оснувати товариство, яке би видавало популярні книги для народу і розширяло культуру та національну свідомість". На основі конкретних фактів Волошин доводив той значний вклад "Просвіти" в культурно-освітньому житті наших країн. Історична правда вимагає констатувати і той факт, що вже тоді існувала прямо протилежна оцінка щодо діяльності "Просвіти". Секретар крайкому КПЧ Олекса Борканюк писав: "Просвіта" є фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас". Під час підготовки до просвітянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета "Карпатська правда" застерігала трудящих краю, що в Ужгороді "готовиться з'їзд українських фашистів".

Багаторічне панування однопартійної системи в СРСР призвело до того, що така оцінка надовго була взята на озброєння радянською історіографією. Це і є головною причиною того, що на сьогоднішній день у нас нема жодного, хоча б в деякій мірі об'єктивного дослідження з історії "Просвіти".

Волошинська "Просвіта" з року в рік відкривала нові школи.

Уже на кінець 1920 року на Закарпатті працювало 475 початкових (народних) шкіл, у тому числі 321 з українською мовою навчання. Через три роки на Закарпатті діяли 532 школи. Із них 373 українські. Існувало 14 українських горожанських шкіл, 4 гімназії (одна угорська), 3 учительські семінарії, одна торговельна академія, 2 українські торговельні школи.

Як виникла "Просвіта"? Августин Волошин пригадував як "нарід, що зібрався на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рана в катедральнім храмі на Службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбутися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напоєних людей, які під час служби Божої заняли перші місця в залі жупанату і коли зачав говорити д-р Ю.Брацайко, скоро накинулися на нього наємники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще й крісла поламали. Комendant військової управи приказав розпустити збори".

Друга спроба принесла успіх. 9 травня 1920 року товариство було засноване. Його головою було обрано Ю.Брацайка. Сам

факт заснування товариства ще не свідчив про вирішення всіх проблем. Потрібна була посиленна і систематична робота. Августин Волошин закликав: "В народі є сильна наклонність до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, підпоруйме школи, організує читальні, хори, театральні кружки, кооперативи.

Все то требує от нас много праці повної самопосвяти.

Вже виходить из школ молодіж, повна ідеями й любовію до свого народу.

Втягаєме її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленість во всі кути нашого краю".

Цікаві думки висловив А.Волошин про те, що повинна являти собою читальня "Просвіти". 30 червня 1922 року він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства "Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?". Августин Волошин просив так поставити роботу читальень, щоб з них прості люди могли взяти якнайбільше користі. "Не доста, чтобы лиш для читання газет й книжок сходилися там члени. Головное є то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы подавала ініціативу для кожного потрібного народного, культурного чи економічного руху". Борець проти алкоголізму і розпутства, Августин Волошин вважав, що "читальня повинна заступити торговицю і корчму, чтобы не мав тот селянин потреби ходити в "товариство нечестивих". Досвідчений педагог, яким був Волошин, не підмінював школу читальнею, але був переконаний, що вона має доповнювати роботу церкви і школи. Важливою була його порада, щоб читальня була "безпартійним містом обговорення громадських, господарських і всяких інших справ".

Августин Волошин високо цінив участь жінок в культурному і освітньому житті краю. Виступаючи на жіночому конгресі 28 травня 1934 року, А.Волошин говорив, що "всегда, де жінки впливали на громадську думку, прийнято найкращі заходи для оборони проти п'янства, лихви, безморальності, проти розводів, для оборони молодших і слабших". До речі, дружина Волошина – Ірина, з якою він одружився 24 листопада 1896 р., брала активну участь у громадському житті. Саме вона виступила ініціатором створення Жіночого Союзу. Будучи людиною скромною і надзвичайно порядною, вона безмежно любила дітей і всіма силами допомагала сиротам. В 1933 році Августин і Ірина передали свій

власний будинок на вул. Раковці під сиротинець. Вартість його представляла близько 300 000 чеських крон.

Ірина була надійним помічником Августина Волошина в його різносторонній діяльності для блага народу. Він глибоко переживав її передчасну смерть 13 березня 1936 року.

Цікавими є публікації і виступи Августина Волошина на захист українського національного прапора. В 30-х роках, коли почалися численні нападки різних антиукраїнських сил на синьо-жовтий прапор, він написав статтю "Наш прапор", в якій роз'яснив, що він має давню історичну традицію. Ці думки Волошина не втратили своєї актуальності і тепер. "Наш синьо-жовтий прапор є символом наших найсвятіших ідей, наших найглибших засад і почувань, є нашою програмою.

Барва синя підносить нашу думку к ясному небу, в той Божий світ, де буває Отець всіх народів і пригадує нам вічний ідеал царства божого.

А жовта барва розносить наші взори по нашим золотим нивам, по нашій рідній землі, де жили наші предки і де живемо днес ми самі...

Синя барва спрямовує наші серця і уми до ідеалу людського життя, а жовта барва нагадує нас на наслідування ідеалів народних..." Августин Волошин закликав: "Підніміть високо наш прапор... не позволіть ніколи щоби вороги зневажали його! Не забудьте, що вороги прапору суть ворогами самого народу".

Неоціниме значення мають спогади людей, які в той час навчалися в школах, семінаріях. Вони дають можливість побачити Волошина як педагога і просто як людину. Е.І.Шутяк, Заслужений вчитель України, який й тепер плідно працює на ниві освіти, а тоді був студентом Ужгородської учительської семінарії, згадує, що в його групі навчалося 40 чоловік, причому тільки 10 з них були діти службовців, а решта – селяни. Плата за навчання була висока, однак більшість студентів, які мали свідоцтво бідності, звільнялися від неї. Харчування теж було безкоштовним. Не один раз доводилося Ернесту Івановичу слухати змістовні й цікаві лекції Августина Волошина. Директор запам'ятався йому як людина високого інтелектуального розвитку, що користувалася величезним авторитетом. Волошин вільно володів кількома іноземними мовами.

Про великий авторитет в народі свідчать також і спогади ветерана педагогічної ниви А.І.Суботи, який тоді навчався в Білківській гімназії. Ось як він описав приїзд Волошина в Білки: "Про Волошина говорили багато, і мені дуже хотілося його побачити. І ось він приїхав. Спочатку пішов до церкви, почекав, коли закінчиться служба, а потім вийшов на площу, яка повністю була заповнена людьми. На нього чекала нашвидкоруч зроблена з бочок трибуна, і він вийшов на неї. Однак такі були овації, радість і захоплення людей, що йому не вдалося почати..."

Августин Волошин був відомий далеко за межами Закарпаття. Про це свідчать численні телеграми, які надійшли на його адресу у зв'язку з 60-річчям. В 1938 році з нагоди 64-х роковин з дня народження Августина Волошина привітали його студенти, викладачі. Він любив у такі святкові дні бути разом з тими, кому віддав найкращі роки свого життя.

Волошин дуже багато зробив як видавець і редактор різних газет і журналів. Ще за часів Австро-Угорщини він редагує єдину в краї газету "Наука", яка виходила українською мовою. Одночасно він працює в товаристві ім. святого Василя Великого, а коли, за словами В.Гренджі-Донського, "мадярська влада це товариство закрила, організує разом з іншими друкарню і книгарню "УНІО". До цього слід ще додати, що протягом двадцяти років чехословацького режиму А.Волошин редагував газету "Свобода", яка з 1938 року виходила під назвою "Нова свобода". Якщо остання досліджувалася журналістом Василем Ільницьким, то, що стосується газети "Свобода", на сьогоднішній день вона зовсім не досліджена. Уже в період свого існування вона піддавалася різкій критиці з боку закарпатських комуністів, причому несправедливій і нечесній. Особливі нападки робилися на "Свободу" з боку секретаря крайового комітету КПЧ Олекси Борканюка: "Попівська "Свобода" і всі інші буржуазні ганчірки неперестанно брешуть, що в Радянському Союзі панує страшенний голод, що там розстрілюють селян, браццайки й волошини ведуть скажене цькування проти Радянського Союзу, ганебно брешуть про "голод" і національний гніт українців на Радянській Україні, в той час, коли у колгоспах не знають про голод, сьогодні досить хліба, та не тільки хліба, а й масла, цукру, м'яса і навіть таких харчів, яких раніше ніколи не бачили". До цього можна сьогодні додати, що

процитовані рядки написані у 1933 році, коли селяни Радянської України їли "воістину небачені досі харчі-пораз і власних дітей" — так писав Василь Ільницький.

Чи правду писала про голод газета Августина Волошина "Свобода"?

16 серпня 1934 року газета передрукувала з видання лондонського УКБЮРО статтю очевидця тих подій під назвою "Жахливе положення України", в якій говорилося: "В малому селі, біля Харкова, зайшов я до хати з земляною долівкою і лавкою, одиноким меблем у хаті. В кімнаті була дуже худенька дівчина, яких 14 літ і її дволітній братчик. Хлопчина сувався на землі, його бідне тіло було так zdeформоване браком поживи, що зовсім не нагадувало людської подоби. Мати померла з голоду, а хлопчик ніколи не знав молока, ані масла, а м'яса куштував тільки раз в своєму житті".

А на які роздуми могла навести ось така розповідь? "Копають гроби для своїх батьків. Я... зайшов до малої хати і застав в них двоє малих голодних дітей. Старшенька дівчинка, сказала мені, що їх батьки померли з голоду. Діти вказали мені на могилу, яку вони самі висипали, і на малий дерев'яний хрестик, який вони поставили в головах могили. Діти живуть тим хлібом, яким сусіди з ними поділяються".

Такі розповіді про Україну, де живуть їхні кровні брати, не одного закарпатця приводили до шокового стану. Читаючи це, не всі вірили в правдивість інформації. Історія не знала подібного.

Важко читати невелике повідомлення в "Свободі", яке знову таки передруковане з зарубіжної преси. Сама назва статті "Голод на приказ" свідчила про повну ясність для кореспондента "Морнінг Пост" на рахунок головного винуватця голоду. "На полях лежать трупи вихудлих людей, тільки шкіра натягнена на кости. Ті, що осталися в живих, з обличчям, як в мерців, зі спухлими животами, піджидають смерті, щоб їх вибила з мук. Положення не кращає, противно, чим далі, тим гіршає. Поїдено коні, пси й коти, а навіть щурі та миші. Всяке зілля й коріння хоч продовжують життя ціною страшних терпін шлунка, але в решті доводять до смерті". Автор статті боявся, що йому не повірять, а тому писав, що має в наявності фотографії, які може поручити, що їх зроблено в останніх часах.

тобто тієї весни. Щось подібне можемо прочитати в газеті за 30 серпня: "...В деяких місцевостях люде держалися при життю тим, що з'їдали котів та псів. Кінське м'ясо уважалося люксом".

Якщо порівняти використані в статті матеріали з тим, що пишеться про голод в радянській пресі, то можна перекоонатися, що вони багато в чому правдиво відтворювали дійсний стан речей, і їм можна довіряти. Закарпатці глибоко співпереживали лиху, яке охопило Україну в 1932-1933 роках, і проявляли свою солідарність з голодуючими.

Знаходимо на сторінках газети і повідомлення про сталінські репресії кінця 30-х років.

Майже всі соратники Августина Волошина по будівництву Карпато-Української держави, яким вдалося вижити за часів фашистської окупації Закарпаття і уникнути сталінських таборів, видали за кордоном свої спогади про нього. Особливо цінні матеріали містяться в щоденнику і спогадах Василя Гренджі-Донського. Він протягом десятиліть йшов в ногу з Августином Волошином, був живим свідком тих подій, що відбувалися в нашому краї у міжвоєнний період. Перу Василя Степановича належить також кілька спеціальних статей про багатогранну діяльність і життєвий шлях карпатського президента. Зокрема, такі як: "Августин Волошин і вдячність п.Начальника шкільного реферату", "Короткий життєпис секретаря о.Августина Волошина", "Отець д-р Августин Волошин". Августин Волошин в оцінці Гренджі-Донського – це тема окремого дослідження. Ми ж обмежимося тим, як наш земляк зобразив Волошина в кінці 30-х років. Це нам дозволить краще зрозуміти ті події і місце в них Августина Волошина.

27 жовтня 1939 року "Нова свобода" опублікувала повідомлення "Величава маніфестація народу", в якому, зокрема, говорилося: "Вчора пополудню надійшла радісна вістка про те, що влада Бродія відступила і на її місце покликана українська влада... – Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приніс вістку, – сказав Федір Ревай. Прем'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина.

З цією вісткою зараз вдерлися до великої залі, де відбувалася проба, і Федір Ревай гукнув грімко:

– Маємо свій уряд! Головою уряду директор Волошин!".

Так переказав про це В.Гренджа-Донський у своєму щоденнику. Як оцінив народ призначення прем'єр-міністром Августина Волошина? Наведемо кілька місць з щоденника: "...Люди з великої радості по вулицях обнімались, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такого ентузіазму". Або: "...Вістка про нову владу прийшла о третій годині і зразу рознеслася не тільки в столиці, але й по цілому Підкарпатті. За десять хвилин знав Хуст, Рахів, Ясіня, Волове. По вулицях люди стискали собі руки, цілувалися, здоровили один одного, в багатьох очах блищали сльози радості, що маємо свою щиро українську владу".

Августин Волошин не випадково був призначений прем'єр-міністром, а потім обраний президентом. Не було на той час більш авторитетної і улюбленої в народі особи. Численні його виступи на мітингах супроводжувались бурхливими оваціями. "Коли я законферував, – пише Гренджа-Донський, – що до мікрофону приступає батько нашого відродження о.Августин Волошин, то оваціям і оплескам не було кінця". Таке відбувалося завжди, як тільки на трибуну піднімався карпатський прем'єр.

Важка ноша випала на його долю. Нелегкий був час. І в тих складних умовах треба було просуватися вперед до повної незалежності. Були помилки, сумніви, надії... яким не судилося здійснитися.

Уже в перший день свого прем'єрства, виступаючи перед народом, Августин Волошин сказав: "Перед владою важке і відповідальне завдання – закласти тривалу основу під будову нашої держави і подбати, щоб кожний син нашого народу мав працю.

Я вірю, що нам Бог допоможе в нашій праці, а вас прошу підтримувати нас і надалі так віддано, як дотепер".

Перші дні прем'єрства переконали Волошина, що нелегко буде добиватися незалежності. Насторожувала позиція чехословацького уряду, який після надання Закарпаттю автономії ніяк не хотів відмовитися від свого старшинства над нашим, як йому здавалося, не готовим до самоуправління народом. Може саме тому, в січні 1939 року на Закарпатті з'явився у ранзі третього міністра генерал Прхала. Цей акт втручання у внутрішні справи Карпатської України гнівно засудив Волошин. "В моєму житті,

передавав Гренджа-Донський його слова, – багато прикростей мені заподіяно, але такої перфідії як тепер з іменуванням міністра-чеха я ще не пережив". У розмові з щойно прибулим генералом Прхалою А. Волошин прямо заявив, що той "є чужинцем для нашого народу і не тільки не є членом нашої нації, але й мови не знає й місцевих обставин, отже не може бути міністром..."

Робилися численні натиски на прем'єра з боку угорсько-фашистського уряду Міклоша Горті. Цікавий в даному відношенні епізод, який свідчить про відкритість Волошина і його цілеспрямованість, наводить у своєму щоденнику Гренджа-Донський: "...до прем'єр-міністра Волошина зараз підійшов мадярський полковник Невицький. Прийшов намовляти прем'єра, щоби піддався мадярам, бо і так "нема смислу тепер іти проти Мадярщини...". Прем'єр Волошин надзвичайно обурився на таку мадярську безличність і полковникові Невицькому відповів так:

– Коли б ми прилучилися до вас, то нашу сіль і наше дерево ви візьмете собі задармо, а тепер будемо вам продавати за гроші..."

Однак, не варто робити висновок про агресивність Волошина по відношенню до угорського уряду. Ще в перші дні свого прем'єрства він заявив, що "ми хочемо з нашими сусідами мадярами жити у згоді, ми готові їм віддати те, що їм належить, але наші етнічні границі не пустимо і зхоронемо народну єдність".

Після оголошення виборів до Сойму, на яких УНО повністю перемогло, Августин Волошин зрозумів, що міцно стоїть на ногах. Він був першим, хто на сторінках преси подякував населенню за велике довір'я: "З утіхою з невимовною радістю бачу, що ти, солодкий мій народе, вже виробив у собі свідомість, що ти не є вже пониженим рабом, тим, нещасним рутеном, як колись тебе з презирством називали чужі пани. Твоя щира поведінка при виборах доказує твою політичну зрілість, але й солідарність і національну свідомість..."

15 березня назавжди ввійде в історію. Цього дня почав свою роботу Сойм Карпатської України. Це був справжній тріумф в історії молодого держави. Це був тріумф і Августина Волошина.

Роботу Союму з стенографічною точністю описав Василь Гренджа-Донський: "Прем'єр Волошин, після великих овацій, відкриває засідання Союму словами:

– Світлий Союме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими ославив я вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу.

...Боже Провидіння дозволило мені відкрити Перший Союм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

– Встане Україна, світ правди засвітить
і помоляться на волі невольничі діти..."

Августин Волошин з надією говорив: "...Ми розбудуємо Карпатську Україну з признанням повних прав і національним меншостям, щоб всі громадяни Карпатської України почувалися щасливими".

На жаль, цим благородним і справедливим задумам не суджено було збутися. Мадярська солдатня чорним чоботом вже топтала нашу квітучу землю. На заклик Августина Волошина піднялися тисячі юнаків і колишніх досвідчених вояків, щоб загинути, але не пропустити ворога. Незважаючи на величезну чисельну перевагу ворога, Карпатська Січ стала на захист держави. Із вишесказаного видно, що А.Волошин очолював уряд у дуже складний період. По-суті Закарпаття знаходилося в умовах надзвичайного стану. У Європі посилював наступ фашизм. Поряд з численними диверсіями терористів, не припинялася розгнуждана антиукраїнська і античеська пропаганда, виголошувалися заклики до скинення законної влади. В такій ситуації необхідною була консолідація всіх патріотичних сил, які виступали за незалежність краю. Уряд, очолюваний А.Волошином, змушений був піти на перше згортання демократії. До такого згортання ми відносимо в першу чергу розпуск всіх політичних партій і утворення Українського національного об'єднання, заборона деяких журналів, заснування 20 листопада 1938 року концентраційного табору Думен, що поблизу Рахова.

З точки зору сучасності ці акти були недемократичними, але вкрай необхідними. Як підтверджується історією, будь-яка держава в умовах безпосередньої загрози знищення її державності, вживає відповідних запобіжних засобів. Перший президент Закарпаття, як людина освічена, знав ці уроки історії.

НА ЗАХИСТ ДЕРЖАВИ

"Гудіть, гудіть, могутні дзвони,
Летіть з долин до полонин,
Щоб встали всі для оборони
В незламну лаву, як один".
(Олександр Олесь.
Цвіте трояндами).

На протязі десятиліть карпатських січовиків тенденційно зображували виключно чорними фарбами, і не дивно, що історія Карпатської України – суцільна біла пляма, яка потребує негайного заповнення.

Вперше термін "Січ", а згодом і "Січовик", з'явився 1900 р. Коломийський адвокат Кирило Трильовський заснував товариство протипожежного типу під такою назвою. Сама назва свідчить про те, що його засновник хотів створити щось на зразок Запорізької Січі. Дещо подібне існувало в Східній Галичині, але під інакшою назвою – "Соколи". Таким чином, Січ виникла на західноукраїнському ґрунті як невоєнізована організація. Однак напередодні першої світової війни Січ перетворюється в мілітаризоване об'єднання, причому з яскраво вираженим проавстрійським спрямуванням. Історик С.Макарчук пише, що в 1914 році Українські Січові Стрільці з'явилися і на території Закарпаття, відступаючи перед переважаючими силами російської армії. Пишуть про перебування галицьких січовиків на Закарпатті і автори книги "Історія галицького стрілецтва" М.Литвин і К.Науменко: "Через день легіон прибув в Мукачево. Підпорядкований австрійській групі військ під командуванням генерала Гофмана, легіон зосередився в закарпатських селах Горонді і Страбичеві.

У останньому, до речі, проживав і мав господарство відомий галицький радикал із Збаражчини Яцко Остапчук, згодом представник Української Народної Республіки на Закарпатті. Отож приїзд сюди стрілецтва не був випадковим".

Можливо, що перебування галичан на Закарпатті створило ґрунт, на якому почали пізніше формуватися перші загони місцевих січовиків. Однак, це станеться не скоро. Лиш на початку

30-х років почав їх формувати Дмитро Климбуш з Ясіні. Протягом тривалого часу Січ на Закарпатті також не була військовою організацією. Так, в 1932 році в селі Вишньому Студеному, що на Міжгірщині, виникла Січ, яка встановила тісні контакти з місцевим осередком "Просвіти" і брала участь в багатьох культурно-просвітницьких заходах, зокрема, провела вечір пам'яті українського Кобзаря Т.Г.Шевченка. Ініціатива першого карпатського січовика Дмитра Климбуша була, звичайно, не до вподоби тодішній владі і масового поширення в нашому краї січовий рух не отримав...

Питання про створення організації національної оборони Карпатської Січі постало з новою силою в 1938-1939 роках. В цей час на Закарпатті панувало велике політичне піднесення, яке можна пов'язати з наданням нашому краю прав автономії, а потім проголошенням самостійності Карпатської України. Молода незалежна держава не могла обійтися без власних збройних сил. Таким чином, не зважаючи на те, що перші січові загони виникли задовго до 1938 року, саме тепер починається серйозна організація Карпатської Січі. Власти буржуазної Чехословаччини робили всілякі спроби, щоб унеможливити процес становлення Січі нового зразка. Юліян Химинець, який у той час був фактичним керівником ОУН на Закарпатті, у своїй книзі "Мої спостереження із Закарпаття" пригадував: "Під час мого перебування у Берліні... ми обговорювали створення і справу проводу Організації Оборони Карпатської Січі. Ми пропонували такий склад команди: командир Дмитро Климбуш, його заступник – Іван Роман, секретар – Іван Рогач, пропагандовий референт – д-р Степан Росоха...". 19 листопада 1938 року в своєму щоденнику "Щастя і горе Карпатської України" В.Гренджа-Донський писав, що "зі зміною статуту, "Січ" перетворено в цілодержавну організацію і її повний титр значить Організація Народної Оборони-Карпатська Січ (коротко ОНОКС)". Пізніше уряд Карпатської України затвердив командний склад ОНОКСу. Організатори Карпатської Січі добре розуміли, що крім цього складу, який по суті був політичним, необхідно було сформувати і військовий, до якого повинні ввійти кадрові військові з великим бойовим досвідом. Членами штабу згодом стали Роман Шухевич-Щука, Зенон Коссак-Тарнавський, Осип Карачевський-Свобода, Іван Кедюлич, Гриць Барабаш-Чорний, Юрій Лопатинський-Калина, Євген Врецьона-Волянсь-

кий. У них за плечима були закінчені старі австро-угорські, німецькі, російські, чехословацькі та польські офіцерські школи і були вони старшинами в ранзі від чотара до полковника включно. Основу командного складу Січі становили галичани. Одним з перших на Закарпатті з'явився полковник Михайло Колодзінський-Гузар, без сумніву, одна з найяскравіших постатей в історії Карпатської України. Карпатська Січ мала своїх радників, серед яких виділявся Роман Шухевич – майбутній генерал-хорунжий Української Повстанської Армії. На Закарпатті він діяв під псевдонімом "Щука".

Розвивати Січ можна було тільки на власні кошти, а їх уряд Карпатської України не мав. Августин Волошин прийняв єдино правильне рішення: просити допомоги грішми в українців, які проживали в різних країнах світу. Грошова допомога надходила від щойно створеного в Канаді "Комітету допомоги Карпатської України", ветеранів Січі, колишніх вояків Української Галицької Армії. Важливим було те, що уряду Карпатської України вдалося переконати населення в необхідності зміцнення Карпатської Січі. На початку 1939 року під час різдвяних свят селянська молодь колядувала на користь Січі. В одному лише селі Синевир вони заколядували 1200 чеських крон. А таких сіл були сотні. Громада села Негровець перерахувала у фонд Карпатської Січі 572 крони. Урядова газета "Нова свобода" весь час публікувала прізвища людей, організацій, які перераховували свої заощадження на підтримку розвитку збройних сил Карпатської України. Допомагало і неукраїнське населення. Так, жителі Праги, Брно та інших чеських міст зібрали 100 тисяч крон.

Січ успішно розвивалася, не дивлячись на всілякі перешкоди. Наприкінці 1938 року було утворено січові команди в Березному, Воловому (тепер Міжгір'ї), Перечині, Іршаві, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. В грудні 1938 року виникла жіноча організація у складі Карпатської Січі, яку очолювали Тисовська і Марія Химинець – дружина Юліяна Химинця. Степан Росоха у своїй книзі "Сойм Карпатської України" писав, що "закарпатське жіноцтво шповні включилося до праці державно-будівничої на всіх відтинках закарпатського життя, включно Організації Народної Оборони "Карпатська Січ".

Чехословацький уряд боявся випустити з-під свого контролю Карпатську Січ, а тому намагався всілякими зусиллями зберегти

свою опіку над нею. Він навіть обіцяв надати на військові потреби 305 млн. крон, хоча ця обіцянка так і не була виконана.

22 лютого 1939 року інтерв'ю газеті "Нова свобода" дав колишній начальник Генерального Штабу УГА генерал Віктор Курманович, який протягом 20-ти років проживав в еміграції. Йому було цікаво подивитися на процес утворення Карпатської Січі і на власні очі переконатися в тому великому піднесенні, яке вирувало на Закарпатті. "З великого захоплення самих січовиків, – говорив він, – з їх жертвенності приїхати до столиці на власний кошт і марширувати в найпоганішій непогоді..., з їх дефіляди я бачу, що цей народ за свою волю, за свої права готов постояти, готов віддати найдорожче... В рядах я бачив як найстаршу генерацію, що колись билась по всіх фронтах, так і віддану, рідним націоналізмом перейняту, молодь. З їх обличчя можна вичитати тверду волю своєї незломності і боевого духа козацького лицарства...".

І дійсно, молоді і старі, чоловіки і жінки готові були стати на захист своєї молоді незалежної держави.

Для численних читачів Карпатська Січ відома тим, що вона дала бій військам фашистської Угорщини під час їхнього вторгнення на Закарпаття. Але мало хто знає, скільки боїв провели січовики задовго до угорського нападу. Як вже говорилося, на перших порах Гітлер, заважаючи з Карпатською Україною, не давав згоди угорському урядові на її захоплення. Боячись прогнвити німецького фюрера, Міклош Горті та його оточення обмежилися засиланням на територію краю численних банд терористів. Побачивши, що чеські власті не приділяють належної уваги приборканню терористів, уряд Карпатської України дав наказ Січі захищати наші кордони. На Торунському перевалі з'явилися і польські терористи, які нерідко діяли спільно з угорськими. Вони настільки ускладнювали і без того напружену обстановку, що навіть чеський уряд був змушений видавати премії від 500 до 3000 крон тим, хто знешкодить терориста.

При штабі Карпатської Січі діяла власна служба безпеки, яка слідувала за тим, щоб не потрапили до лав Січі угорські і польські шпигуни. Василь Гренджа-Донський з приводу цього писав: "Через границю перебіжить такий "утікач", або "українець – жертва польського терору", а опісля січова розвідка викриє, що то звичайний собі польський шпигун, диверсант, бандит-терорист,

поліційний конфідент... Вже кількох таких пташків здемаскував спеціальний відділ команди". Василь Степанович не був впевнений, що "нема польських шпигунів і в самій середині нашої так важкої організації...".

В 1938-1939 роках виникли численні конфлікти між січовиками і чеськими військами, були випадки побиття січовиків. З'явилися перші жертви. Так, 22 січня 1939 року були важко поранені два січовики, після того як один з чеських жандармів почав стріляти з кулемета, і як не погодитися з Гренджою-Донським, який писав, що "на січовиків чехи дивляться з найбільшою ненавистю".

Не було ніяких сумнівів у тому, що січовикам потрібна зброя. В січні 1939 року пройшли перші демонстрації з вимогами "Січі зброю! Січі зброю!".

Велика робота була проведена січовиками по підготовці до виборів у Сойм. "Від села до села, – писав С.Росоха, – йшли карпатські січовики, члени і не члени "Летючої Естради", робили віча з рефератами і промовами. Вечером давали театральні вистави, які звичайно складалися: з короткого реферату, декламацій сольових і збірних, короткої п'єси і палкої патріотичної відозви, що промовляла не лише до розуму, але також до почуття і серця та національної честі".

Житель села Синевир Субота В.І. розповідав про мітинг в Міжгір'ї, на якому виступив майбутній міністр Карпатської України Юлій Ревай: "Про їх приїзд ми дізналися заздалегідь і прийшли цілою групою до Міжгір'я. Площа була розвішана синьо-жовтими прапорами. Багатотисячний люд дружно скандував "Слава Україні", "Вже воскресла Україна!", "Слава батьку Волошину". Виступав Ревай, а потім слово взяв Іван Рогач. Ми знали, що він виконував обов'язки секретаря Волошина. Будучи чудовим оратором, він завершив свій виступ словами клятви: "Клянемось, що все віддамо для захисту незалежної Карпатської України!". В 1942 році Іван Рогач був замордований фашистським гестапо в Києві.

15 березня 1939 року проходив історичний Сойм Карпатської України. У той час, коли на ньому обговорювались важливі питання і приймалися історичні документи, вже тривали бої з озброєними до зубів військами фашистської Угорщини. Цього ж дня військовий міністр Карпатської України Степан Ключурак

підписав наказ про призначення полковника Сергія Єфремова комендантом Карпатської Січі. Останній, в свою чергу, сформував штаб. Відомий дослідник історії Закарпаття, професор політології Дрексел університету (США) Петро Стерчо у своїй книзі "Карпато-українська держава" з приводу цього писав: "Цей наказ був уже не так значення внутрішнього, як державно-правного характеру. З моментом видання цього наказу фактично майже нічого не змінилося... Полковник Михайло Гузар-Колодзінський так, як і був до того часу, так і залишився на своєму пості й надалі та виконував, фактично, ті найважливіші обов'язки, що на нього поклала хвилина".

Михайло Гузар був душею оборони Карпатської України. Виходець з Буковини, досвідчений кадровий військовий, він всі свої знання і багатий бойовий досвід віддав справі захисту молодого держави. Без таких як він неможливо собі навіть уявити Карпатську Січ. Гренджа-Донський писав, що Гузар був мозком Січі. Ось яку він дав характеристику цьому відважному полковнику: "Його висока постать завжди була мені імпонуючою. – тепер просто його обожую. Палає ненавистю проти ворогів, його спокійно врівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашену відвагу..." Коли з 13 на 14 березня різко загострилася міжнародна обстановка, і ймовірно стало вторгнення угорських військ, саме Гузар вимагав від Августина Волошина негайно озброїти січовиків. Він хотів окремі загони вислати на угорський кордон і там дати бій інтервентам. Прем'єр-міністр тоді вагався, він то надіявся на правдивість гітлерівських обіцянок, то просив чеський уряд у військовій допомозі. Проте, скоро стало зрозуміло, що ні Німеччина, ні Чехословаччина не допоможуть. Остання, замість того, щоб допомогти Січі, сама зав'язала бої з січовиками. 14 березня полковник Гузар очолює оборону січового готелю в Хусті. Він декілька разів заявляє Волошину про слабкі сторони оборони, просить підкріплення.

...Штурм готелю продовжувався. З шостої до дев'ятої години січовики героїчно захищалися. Юліян Химинець писав: "...Як тільки січовики появились у касарнях... чехи почали стріляти. Січовики відповіли вогнем 41 крісів та 90 револьверів". Та сили були нерівні. Кілька разів чеське командування вимагало припинити опір, однак Гузар відповідав, що "ворогам січовики

зброю не зложать". Тільки одержавши наказ А.Волошина, і то при умові, що зброю складуть не чехам, а прем'єру, Гузар піддав наказ про залишення готелю...

Саме полковник Гузар добився того, що уряд Карпатської України оголосив 14 березня мобілізацію до українського війська. 15 березня текст мобілізаційного заклику надрукувала газета "Нова свобода": "Увага! Бувші військові старшини, підстаршини й вояки, голосіться. При міністерстві війська в Хусті утворився генеральний штаб під проводом полк. Єфремоза. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військові старшини, підстаршини й вояки, голосіться до головної команди армії, і тому нехай не буде ні одного вишколеного вояка, який би не заоферував свої прислуги своїй державі. Служили ми цісарям, всяким чужим президентам, то послужім тепер своєму народу.

Вояки, вас кличе рідна держава".

Січовики роззброювали чеських жандармів і з їхнею зброєю йшли назустріч агресору. "Штаб Карпатської Січі озброює все нові і нові відділи, – писав С.Росоха, – і сотня за сотнею карпатських січовиків, з піснями на устах, відходять на фронт. Населення їх вітає окликами "Слава!", кидаючи їм під ноги квіти". В одній з популярних історій Карпатської України, що вийшла за кордоном, говориться, що навіть "юні січовики виявили подиву гідну відвагу й посвяту. Вязанками гранат вони знешкоджували мадярські танки, а відібраними від ворога гарматками зістрілили кілька літаків".

Необхідно відзначити, що мобілізаційний заклик не у всі села дійшов своєчасно. Наприклад, в селі Лозянське, що на Міжгірщині, про нього дізналися лише тоді, коли вже йшли криваві бої з агресором. Житель цього села В.Пилипчинець розповідав про ті труднощі, які їм прийшлося перебороти перш, ніж вони відправились до Хуста. "Ми ніяк не могли зібратися в дорогу, бо чеські жандарми уважно слідкували за кожним нашим кроком. Коли одного разу ми сиділи в хаті місцевого жида, обговорюючи ситуацію, що склалася, до кімнати ввірвалися жандарми з автоматами і на наших очах розстріляли двох односельчан-січовиків. Тільки наступного дня, вночі, ми таємно вийшли з села. І пішли в напрямку на Хуст, однак через деякий час нам стало відомо, що угорська армія вже захопила більшу територію краю".

Ворог захоплював місто за містом, село за селом. Навіки залишилися лежати на Красному Полі молоді хлопці-гімназисти.

які разом зі своїм вчителем Голотою дали бій фашистам. Угорське командування, німецький консул не раз зверталися до президента Августина Волошина з вимогою негайно припинити опір. У відповідь на це консул фашистської Німеччини почув від полковника Гузара гідну відповідь: "В словнику українського націоналіста немає слова "капітулювати". Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна – ніколи!".

За різними підрахунками загинуло від 2 до 5 тисяч захисників Карпатської України. Деякі історики намагаються звинувачувати в цьому А.Волошина, який, на їх думку, не будучи реальним політиком, віддав наказ зустріти ворога із зброєю в руках. Безперечно, що опір, який зробили січовики, хоч і був сильний, однак надій на успіх майже не було. Але ми не можемо не враховувати і того, що дуже великим було бажання цього невеликого клатика української землі бути вільним, незалежним. Тим більше, що таким довгоочікуваним був шлях до свободи. Народ, який хоч трошки покуштував повітря свободи, буде за неї боротися до кінця.

Карпатська Україна стогнала під чоботом окупанта. Він захопив майже всю її територію. Останні захисники Карпатської України 18 березня покинули її територію. Одні йшли в Румунію, інші – до Польщі, але таких було небагато. Більшість пробивалися на Словаччину. Ті ж, кому не вдалося перейти кордон, змушені були повернути у свої домівки, де їх угорці заарештовували. Порізному склалися їхні долі. Поручник Федір Тацинець очолив партизанський загін, який ще довго наводив жах на окупантів. Коли дальше ведення боротьби стало неможливим, він повернувся в рідне село Келечин, де його заарештували і через деякий час розстріляли. Десятник Січі Федір Бобер тривалий час переховувався, врешті перейшов кордон СРСР і там загинув в одному з численних таборів ГУЛАГу. 18 березня 1939 року фашисти розстріляли коменданта Волівської Січі галичанина Степана Фігуру, якого безжалісно до цього катували. Івану Баюру вдалося перебратися до Словаччини і цим самим врятувати собі життя. Полковник Гузар був заарештований в селі Апші. В боях його поранили і рана сильно кровоточила, що підірвало його сили. В такому стані він і потрапив до рук гортистів. Від полонених В.Гренджа-Донський дізнався, що угорські фашисти "зараз пов'язали їх, страшно збили і відвели до Солотвина... Тут всі сліди за ними пропали і ніхто їх більше не бачив

У Солотвині їх гонведи розстріляли". Після жахливих катувань був розстріляний Зенон Коссак-Тарнавський.

Не легкою була і доля тих, хто опинився в фашистському концтаборі Варюлапош. Жахливі знущання, часті побої, придирки мандармів за будь-яку провину... Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною бідою – голодом...

Таким трагічним був кінець Карпатської України, трагічною була доля багатьох її захисників. Але всі ці люди залишаться в пам'яті народу, бо справа, за яку вони віддали життя, була справедливою – захистити свій рідний край від чужоземних поневолювачів, наблизити нову добу і долю України.

ТРАГЕДІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Кожен день віддаляє нас від тих страшних часів, які довелося пережити нашим предкам в роки фашистської окупації. А розпочалась вона щасливого і водночас трагічного для закарпатців дня – 15 березня 1939 року, коли Карпатська Україна стала незалежною і фашисти почали окупацію краю. Вона супроводжувалась численними арештами, вбивствами, катуванням мирних жителів.

Без сумніву, кожний із загиблих заслуговує окремого дослідження. Віримо, що настане такий час, коли буде це зроблено...

ХОДІННЯ ПО МУКАХ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

"Криваву казку знаю я
і розкажу її,
Вона полонить мозок мій
і давить грудь мені".
(В.Гренджа-Донський.
Кривава казка).

В 20-30-х роках його ім'я було широко відоме на Закарпатті. Його твори друкували майже всі газети і журнали, та й не тільки на Закарпатті. В народі його любовно називали "Карпатським соловей-

ком". Мова йде про видатного українського поета, письменника і громадського діяча Василя Степановича Гренджу-Донського (1897–1974 рр.). Однак, достатньо було, щоб він очолив редакцію волошинської газети "Нова свобода". як вся його творча спадщина була фактично заборонена. Останнім часом з'явилися окремі збірники нариси про життєвий шлях поета, а окремі видання опублікували деякі його твори. Проте, для масового українського читача він поки-що маловідомий, якщо не сказати, що взагалі невідомий. Його твори краще знають за кордоном, ніж на Батьківщині. Перебуваючи у фашистському концтаборі в березні 1939 року, В.Гренджа-Донський написав пророчі слова: "вірю, що мій народ мене так скоро не забуде". Так, ми не маємо права допустити, щоб це трапилось, бо Гренджа-Донський – це наша слава і наша совість. Цей невеликий нарис не претендує на всебічне висвітлення життєвого шляху Гренджі-Донського. В ньому робиться спроба висвітлити тільки невеликий період в його житті, з березня по серпень 1939 року, коли народ Закарпаття переживав трагічну сторінку в своїй історії. Немало мук і страждань переніс і "Карпатський соловейко".

...15 березня редактор "Нової свободи" Василь Гренджа-Донський працював допізна, адже необхідно було підготувати в наступний номер газети матеріали засідань Сойму Карпатської України. Незважаючи на велике навантаження, піднявся раненько. Обстановка в Хусті 16 березня була якоюсь нервозною, навіть панічною. Всі кудись бігли, вулиці були переповнені народом. Від друзів дізнався, що угорці захоплюють міста, президент Августин Волошин терміново виїхав, а позиція Німеччини щодо вторгнення гортистів невідома. Разом з Юлієм Бращайком і Миколою Долинаєм – міністрами Карпатської України, Василь Степанович дав згоду їхати до Будапешту на переговори з угорським урядом...

Як тільки виїхали в Тячів, то відразу в очі кинулись угорські прапори, які були розвішані по місту. Проїхали ще декілька сот метрів... І раптом машину зупинили. Підійшов чеський солдат і наказав вийти. На протест Бращайка, що вони є представниками суверенної держави, заявив, що "ніякої української влади не визнає". Гренджа-Донський та його товариші були заарештовані. Найгіршим було те, що їх передали в руки угорських терористів. Вже 21 березня Василя Степановича, незважаючи на хворобу (він простудився), повели на перший допит. Гренджа-Донський був

занадто відомим на Закарпатті, адже протягом 20-річної журналістської і письменницької діяльності показав себе як полум'яний борець за незалежність свого народу. А тому не було необхідності приховувати своє ім'я і погляди. Угорці швидко зрозуміли, хто знаходиться в їх руках. Перебуваючи в тячівській тюрмі, Василь Степанович дізнався від новоприбулих товаришів про звірства, які чинять окупанти на його рідній землі. Не сумніваючись, що і йому не минути катувань, а врешті-решт і розстрілу, вирішив написати і передати рідним останнього прощального листа. Звертаючись до своєї дочки Зірки, Гренджа-Донський писав: "До тебе моє останнє слово, дорога моя донечко, люба Зірko! Найдорожча дитино моя! Не плач за своїм батьком, а носи голову гордо, високо. Твій тато не злодій, не грабіжник, але пострадав за велику, святу ідею, визволення свого народу... Я ціле своє життя присвятив нашому народові, нераз покривдив і вас – свою сім'ю, але вірив, що ви всі перейняті тією святою ідеєю, що й я. Почавши від маленької дитини, я старався зацепити в тобі любов до свого народу, а велику ненависть до наших ворогів..."

Ти вже знаєш про Україну, знаєш ті наші милозвучні пісні, що вічно живуть. Добре знаєш, за що вмирили наші батьки, за що боролось наше славне Запоріжжя і за що боролась наша молодь. Тому ти зрозумієш, за що згинув і твій батько... Зірочка моя люба, єдина! Десь перед кількома роками подарував я тобі переплетену мою авторську книжку, а до неї вписав тільки чотири рядки:

Хочби і чорною була
Твого життя сторінка,
Ніколи, доню, не забудь,
Що ти є українка!

Врий собі ці рядки в пам'ять і ніколи їх не забудь. Хай твоє серце кипить ненавистю до тих гнобителів нашого народу, що брудною ногою вступили на нашу святу землю і чоботом здавили нашу вимріяну волю..."

Та чорна коса смерті обминула волелюбного письменника. Йому прийдеться витерпіти страшні муки, коли фізичні знущання будуть чергуватись з моральними образами.

Тільки на дев'ятий день ув'язнення дружина Василя Степановича – Маруся дізналася про місцеперебування її чоловіка, а ще через два дні, 26 березня, вона добилася побачення. "За хвилину слідчий увів мою жінку і дочку до мене, – згадував

Гренджа-Донський, – можете собі уявити те привітання! "Васильку", а другий голос "Таточку"... Дочка і Маруся були щасливі, зі сльозами в очах стояли біля мене..."

Незважаючи на те, що зустріч була короткочасною, всього декілька хвилин, вона миттю зробила його бадьорим. А це було дуже важливо для нього в ті нелегкі часи його життя.

Перебування в тячівській тюрмі супроводжувалося численними допитами. Один із них, 4 квітня, тривав з 13-ї до 21-ї години. Так пройшов місяць. А 15 квітня наказали приготувати речі і вийти з камери. Спочатку промайнула думка, що його звільнять, але через деякий час марні сподівання розсіялись як солодкий сон. "Пов'язано нас так, що Ревай подав ліву руку, я подав праву, положив на руку Ревая, жандарм сильно зв'язав ланцюгом, відтак на наші руки положив Маркуш, далі Тарканій і нас чотирьох зв'язано настільки, що нам руки посиніли, ще й колодкою замкнуто... Так мали перевести нас до Кривої".

Василь Степанович ще тоді не знав, що в селі Крива був щойно організований концтабір і що саме там прийдеться перенести пекельні муки. Знущання почалися, як тільки вони переступили територію табору: "Відтак наказали нам сісти, але так, щоб ряди були наче за лінією, нашпаковані вздовж і впоперек. Ми мусіли сидіти з витягненими шиями, з підложеними під себе ногами "по-турецьки". Повернутись до сусіда, або розмовляти було суворо заборонено. Хто нагнувся взад чи вперед і порушив лінію, до того жандарми підійшли і вдаряли рушницями, в ліпшому випадку в груди як не просто в зуби, або копнули чоботом у бороду". За 5 днів перебування в Кривій "нас так вимучило отаке незвичке сидіння і побої, що ми всі виглядали наче мерці".

Наступали інколи хвилини, коли ув'язнені бажали собі смерті. Але, мабуть, сама доля бажала їм вижити, щоб вони змогли повідати нащадкам про пережите. Не випадково, що Василь Степанович написав сотні віршів, в яких відкривалися злочини фашистів. Кожна його поезія має документальну основу, поет-громадянин нічого не видумував:

"Вішали бійців на верби, зв'язаних, вниз головою,
як нещасні омлівали – поливали їх водою,
цигарками припікали, різали їм ноги, руки,
полоненим черева пороли ці звірі, падлюки!
Людям викололи очі, відрубали ніс і губи,

прикладами і штиками вибивали з рота зуби, врешті, як не розстріляли, то живими пов'язали й кинули у Тису... або живими поховали..."

Кожний день приносив все нові й нові сумні вістки. Глибоко переживав поет мучинецьку смерть своїх земляків Федора Тацинця, Степана Фігури і Якова Завальницького, яких закатували у Воловім. Саме в такі важкі хвилини свого життя його рукою були написані сумні рядки:

"Я не в силі описати ті знуцання, ті всі муки,
Що нова орда дала нам й терористи, ті звірюки!
Злочини, вбивства дикі, варварські, брудні, погані,
Ані соту часть із того описати я не в стані,
Описати біль і горе, змалювати ту руїну,
Що зазнала та нещасна Закарпатська Україна".

19 квітня Гренджа-Донський був переведений до концтабору Варюлапош, який був утворений на території фільварку Дежефія, що в 18 км від Ніредьгази. Умови проживання тут надзвичайно були важкими: "На цементній долівці солома стара, перетерта, порошана, її замало, тільки для сміття. Для людей з хворими легенями – це просто смерть...". Не дивно, що багато ув'язнених захворіли і коли з'явився лікар, то на огляд записалося 350 чоловік, і серед них Василь Степанович. Ув'язнених постійно виводили на допити, які відбувалися на першому поверсі. Звідти весь час доносилися крики і зойки, а нерідко людей приносили до камери непритомними. Саме тоді, користуючись шифром, про який знав він і один з товаришів, ослаблий поет напише:

"Биття, тяжкі побої, муки
приймаєте, мої брати...
Не люди це, але гадюки,
Кати, прокляті кати."

Терплячи знуцання і муки з своїми товаришами, Гренджа-Донський не перетворився в слухняного раба. Цікавий факт наводить у своїх спогадах Юліян Химинець: "Одного дня, під час обідньої перерви прийшов до нас мадярський генерал, ставши здалека від нас і питає: Чи маєте якусь скаргу. На це раптом устав письменник Василь Гренджа-Донський, зробив кілька кроків до дверей, а потім почав голосно генералові говорити. Той з незадоволенням слухав його... Виявилось, що письменник виступив в обороні катованих. Він сказав мадярові, що дивно йому, як у

державі, котра претендує на культурність в Європі, можуть діятися подібні речі, як катування невинних людей, що лише виконували директиви свого легального, визнаного всіма державами Європи, уряду, щоб цих людей бити і катувати".

Як і слід чекати, вже наступного дня, Гренджу-Донського викликали на допит:

"Боліло тебе тоді, коли інших били?" – запитав мене.

"Та правда, що боліло, це ж мої брати".

"Так?! – обурився бандит, – то нехай тебе болить тепер!"

Відступивши взад, потім розігнався і так мене копнув чоботом у шлунок, що я летів до другого кута, перекинувшись кілька разів..."

Червень закінчувався, а повідомлення про звільнення так і не приходило. І лише 26 червня прийшла, здавалося б, довгоочікувана воля. 5 липня окружний військовий начальник м. Хуста Голлоді підписав посвідчення, згідно з яким В.Гренджа-Донський – кол. редактор, роджений греко-католик, жонатий, хустський мешканець, ставився під поліцейний нагляд. Пояснювалось це тим, що, як говорилося в наказі, "поведінка названого загрожує порядку і внутрішньому спокою і публічній безпеці країни".

На початку серпня Гренджа-Донський одержав дозвіл на переїзд до Ужгорода, а вже 6 серпня нелегально перейшов кордон Словаччини. Ходіння по муках закінчилися. "Я на волі!.. Словаччино, люба Словаччино, в тобі я почуваюсь, як вільний птах! Ти стала моєю другою Батьківщиною, за що я вдячний тобі на ціле життя!"

На Словаччині видатний письменник жив до останніх днів свого життя. Але всі ці роки він думав про рідне Закарпаття, про народ, який прагне свободи:

"Але я вірю, що колись

Окови він пірве.

На своїй прадідній землі

Свобідно заживе".

ОЛЕКСАНДР БЛЕСТІВ

До героїв Карпатської України ми відносимо Олександра Блестіва – хустського студента, який віддав своє життя за свободу рідного краю.

О.Блестів був одним із ініціаторів створення загонів карпатських січовиків в Хусті. Після окупації був заарештований. Угорським властям цей молодий студент завдав чимало клопотів. Уже один той факт, що його тримали в камері-одиночці, засвідчує особливу увагу до його постаті. Василь Гренджа-Донський детально описав останні дні життя цієї мужньої людини. Тож надамо слово першому літописцю Карпатської України: "...Блестіва мадяри арештували, відвели до в'язниці і замкнули до одинки. Днями "вислуховували". При таких "допитах" били його кілька разів денно, били навіть ті вояки, що були завжди нові, свіжі і приходили на заміну варти до в'язниці. Це тривало тиждень... Бідного хлопця ці бандити так побили, що оглух і з вух текла йому якась речовина".

Завдяки спогадам Степана Маріконя, – колишнього січовика і в'язня угорських таборів, з'явилися нові факти про Олександра Блестіва.

Степана Маріконя викликали на черговий допит. Коли жандарм відчинив двері камери, то Степан Маріконь одразу зауважив верстат-циркулярку для пиляння дров. Поблизу молодий хлопчина. Увесь одяг і стіни камери в крові. Не зміг збагнути, як люди, що вважали себе представниками культурної нації, могли немов дрова пиляти живого хлопця. Кров цебеніла, а він все-одно мовчки дивився в очі своїм катам. То був Олександр Блестів.

Розлючений угорський офіцер вереснув:

– Ти, собако січовицька, йди і поодлизуй кров. Стіни мають блистити.

– Я не заслужив такого ставлення до мене, пане офіцер...

– Ти ще огризаєшся! Йди і роби, що тобі кажуть, бо пошматуємо...

– Я не буду.

Побачивши, що Маріконь став, немов вкопаний, вихопив багнет і з усієї сили вдарив його вище коліна. Знепритомнівши, впав.

Більше побратими не бачились. Блестіва одвезли за місто і розстріляли. Відомо тільки, що в камері, де він провів останні години свого героїчного життя, знайшли на папірчику кілька рядків: "Я, О.Блестів, з Хусту, умираю за те, що любив свою Україну...".

ТРАГЕДІЯ В ТІШНІ

Березневої ночі 1939 року на околиці Волового у глухому урочищі Тішня зупинилася крита автомашина. Місяць упав за гори.

– Виходьте, русинські свині!

Жандарми стали півколом. П'ятеро в'язнів, хитаючись, виповзли з машини.

– Шикуйтеся!

Їх відтіснили до урвища. Жандарми підняли зброю.

"Не спішіть", наказав старший офіцер. "Порозважаємося..."

І почав шикувати в'язнів по-своєму. Стояли щільно, один за одним. "На всіх одну кулю" – наказав старший.

Розмова велася угорською, і Федір Григулич, який виріс на Пряшівщині, розумів її добре. Підштовхнув ногою Степана Фігуру, відхиливши голову вбік. В ту хвилину пролунав постріл, в'язні покотилися вниз. Федір відчув: потилиця мокра, кров. Очі закриваються. Зібрав останні сили, скотився у воду. У Ріці була повінь. Швидкоплинна течія підхопила його і понесла. За кривулею вчепився за камінь. Ждати довелося недовго. На поляні під урвищем зажеврїли ліхтарики. Потім почалася стрілянина. Черги з автоматів по лозняку, по камінню.

Коли все стихло, виліз на берег. Густий буковий ліс, урочище Козяй. Обдираючи арештантське лахміття, цілу ніч повз у напрямку Волового, намагаючи руками стежки. На світанку відчув запах диму. Загавкали пси...

Коли приходив до пам'яті, бачив над собою незнайомих людей. Жінок, дітей, чоловіків. Вони поїли його настоями з цілющих трав, молоком. "Сховайте мене в лісі..." – просив. Бо всю вашу сім'ю розстріляють". І закривав очі.

"Небораче, нікому тебе не віддамо: не візьмемо гріх на душу", – казали Клевці. Чесні люди всюди є.

І почали розповідати, що твориться у Воловому. На другий день, після розстрілу в'язнів, жандарми нишпорили по хатах, розстрілювали людей, на яких показували місцеві салашисти. Усіх, кого вдалося піймати. Зайшли до корчми, поклали на прилавок золоті зуби, золоту обручку із відріганим пальцем. Люди впізнали: то була обручка вчителя горожанки Степана Фігури.

"Мене розстрілювали разом з ним," – сказав Федір і знову закрив очі.

Як завжди, попід вечір, він втрачав свідомість. Рана на потилиці почала загнивати. До воловського лікаря Мартона пішли жінки. Він володів угорською, лікував нових панів. Але, як і раніше, люди йому довіряли. Вибравши годину, коли у кабінеті нікого не було, жінки розповіли йому про пораненого. Мартон дав ліки, бинт, розповів як лікувати. Однак піднятися до зимівки відмовився. Це налякало Клевців: чекали жандармів. Федора сховали на горищі, дітей та жінок відвели у село до родичів. Та Мартон виявився людиною чесною: жандарми нічого не дізналися. Промайнули тижні, місяці, Федір Грегулич познайомився з чабанами, лісорубами. Влітку переодягнувся у вуйош та холошні, взяв на плечі бесаги, подякував Клевцям і разом з воловськими заробітчанами через ліси і полонини подався на Пряшівщину.

По-різному склалася доля учнів Міжгірської горожанки, яких виховували вчителі, розстріляні у Тішні. Терновим шляхом пройшов хлопчик з Лозянського Василь Лолин. Ще неповнолітнім перейшов кордон, опинився у сталінських таборах, воював проти фашистів у складі Чехословацького корпусу Людвіга Свободи. Андрій Субота із Синевіра, пройшовши складний життєвий шлях, потім вчителював у рідному селі. Чимало хлопців, шукаючи захисту на великій Україні, назавжди залишилися у сибірських таборах.

Срібна земля відкрила свої обійми тисячам галичан, яких переслідував польський режим.

Степан Фігура втік на Закарпаття, рятуючись від репресій польських поневолювачів. Яків Завальницький – східняк. Втік з Великої України, рятуючись від голоду і сталінських таборів. Хоч вони й не були уродженцями "Срібної землі", але віддали їй найкращі роки свого життя. Емігранти-інтелігенти вчили дітей бідних верховинців грамоті, волелюбству, любові до неньки-України. Завдяки їм горяни усвідомили, що тільки возз'єднання з Великою Україною може принести їм щасливе майбутнє. Це ж завдяки їм в 30-х роках на Закарпатті таким високим був національний дух, що визріли умови для створення суверенної української держави – Карпатської України.

Навколо С.Фігури та іншого емігранта, доктора Дудикевича, згуртувалась прогресивна інтелігенція Волового. Жилось їм нелегко, бо проугорськи настроєні люди всіляко переслідували

їх. Василь Гренджа-Донський того часу записав у своєму щоденнику, що Дудикевич дуже часто одержував листи з погрозами: "Завтра вечір помреш!". Підпис завжди був один: "Чорна рука" (мадьярська). Аналогічні листи часто надходили і С.Фігурі.

Збираючи матеріали про них, я (М.В.) часто замислювався над ставленням цих борців за свободу до верховинців, до бідного люду. Слава Богу, що іще живуть люди, які їх пам'ятають. Вчитель-історик, нині пенсіонер, М.Липей говорив, що і Фігура і Завальницький були високоосвіченими, високого злету людьми. Липей тоді був учнем і досі пам'ятає, як Завальницький приносив і дарував дітям книги, олівці, зошити. Крім професійної, він мав вищу музичну освіту.

Вчитель-пенсіонер А.Субота до цих пір зберігає свідоцтво про закінчення школи, яке йому виписав Степан Фігура. Вабить зір красивий почерк цієї людини.

"Коли ми слухали Фігуру, – згадує Субота, – хотілось, аби урок не кінчався. Говорив він спокійно, розважливо і голос його запам'ятався мені назавжди".

Про С.Фігуру В.Гренджа-Донський писав, що "був він першорядним педагогом, серед молоді надзвичайно любленим. Третину своєї платні роздавав своїм ученикам, утримував кількох здібних хлопців в інтернаті на свій кошт". Те ж саме наш знаменитий земляк пише про Я.Завальницького, який "допомагав, де тільки міг, позичаючи гроші з своєї платні селянам не те що без проценту, але в більшості і сам капітал йому бідні селяни не повертали". Із сказаного видно, що ці люди користувались великим авторитетом у населення (такого б теперішнім сіячам доброго, розумного, вічного).

Так поповнювалась новими людьми Волівська Січ, комендантом якої був Степан Фігура. Він добре розумів, що вона конче потрібна, бо сусіди-агресори точать зуби на молоду Карпатську Україну.

Діяльного Фігуру часто бачили і в інших населених пунктах. До дорученої справи він ставився найсерйознішим чином, як і його товариш Завальницький, котрий був "добрий українець і добрий патріот, населення його обожнювало" – написав Гренджа-Донський. Хоч велетнем він не був, тим паче, що на одній руці не мав двох пальців і був горбатий.

Безпосередньо Фігура не брав участі в бою на Красному полі, але був в курсі всіх подій оборони і відступу січовиків. 15 березня вони прийняли нерівний бій з фашистами і відступили, а через деякий час у Воловому з'явились угорські війська. Січовикам доводилось скрутно, бо в населених пунктах їх зраджували "мадярони", аби вислужитись перед новою владою.

Згодом Фігуру і Завальницького було заарештовано. Гренджа-Донський нотує: "...почали під смерть катувати. Крик і зойки було чути на ціле село. Тримали їх майже тиждень і щодня прийшлося терпіти пекельні муки. За останні дні було вже чути тільки слабкі, хриплі голоси".

Гортисти були майстрами катувати. Василь Степанович пише, що люди розказували, як під солом'яником Фігури знайшли криваву сорочку, в якій були жмути спеченої крові. Селяни констатували, що то була сорочка д-ра Фігури.

...Прекрасно вмерти за щастя свого народу. Саме за це віддали своє життя С.Фігура і Я.Завальницький...

БЕЗСТРАШНИЙ СІЧОВИК

До недавнього часу про Федора Тацинця на Верховині майже нічого не знали. Пам'ять про нього збереглася хіба що в старожилів Келечина та родичів, які живуть тут. А все почалося з прийняття Міжгірською організацією НРУ рішення про увіковічення пам'яті патріотів, загиблих під час угорсько-фашистської окупації. Нам стало відомо, що біля Соймів, в березні 1939 року, були розстріляні чотири невідомі герої. Було вирішено на місці страти встановити дерев'яний хрест і провести громадську панахиду.

...Гарного сонячного дня на місці їх розстрілу зібрався багатотисячний гурт людей. Виступили активісти Руху... отець Михайло Данилаш відслужив панахиду. Згодом біля хреста запалали свічки, як це з давніх-давен повелось у християн.

Так би все, напевне, й залишилось, якби через деякий час до мене (М.В.) не підійшла немолода вже людина, яка сказала, що одним з розстріляних був келечинець Федір Тацинець. До речі, в книзі Петра Стерча "Карпато-Українська держава" є список полеглих у 1939 році. І 97-им у ньому значиться Федір Тацинець.

Пошук ми продовжували, сподіваючись на знахідку хоч деяких матеріалів. Переглянули підшивки газет, записи споминів, у яких очевидці розповідали про події кінця 30-х років. Нам здавалося, що Тацинець нічим не виділявся серед інших патріотів і тому наші розшуки виявляться марними. Однак це було далеко не так.

Ким же був Федір Тацинець? Народився в селі Келечин, теперішнього Міжгірського району. Успішно закінчивши школу, вирішив продовжити навчання в Ужгородській вчительській семінарії. Був зарахований і без перешкод провчився до третього курсу. В другій половині 20-х років захоплюється політикою. Немаловажну роль відіграло його знайомство з однією з організаторів ОУН на Закарпатті Стефанією Новаківською. Через деякий час він отримав від неї перше нелегке і ризиковане доручення зробити замах на Євмена Сабова, людину проугорської орієнтації, москвофіла. "Україножер" – таку характеристику Сабову дав Василь Гренджа-Донський.

Стефанія Новаківська була засуджена на п'ять років, а Тацинець на один рік ув'язнення. Однак, через деякий час, у березні 1931 року, найвищий суд затвердив присуд С.Новаківській, а Ф.Тацинцю збільшив кару з одного року на три роки тюрми.

Йосип Рушак пригадував, що Тацинець, "як вийшов з тюрми не міг студувати, а мусив робити дома на господарстві. Ми з ним нав'язали стосунки і він з нами грав представлення, як правило, любовника моєї сестри". Ці вистави організувала "Просвіта" в Міжгір'ї. Про те, що Тацинець брав активну участь в роботі міжгірської "Просвіти", писав і колишній просвітянин із села Ізқи Степан Бобинець.

Березень 1939-го... Мабуть не знайдеться на Закарпатті людини, яка б не знала, що відбулося цього місяця. На засіданнях Сойму прийнято історичної ваги документи (причому все відбулося одного дня), – агресія угорських фашистів і опір їм з боку Карпатської Січі, а потім трагедія Карпатської України. Чи не забагато на один місяць, а якщо точніше, на один день, 15 березня?

Нам відомо, що Федір Тацинець взяв участь у боях. 14 березня, наприклад, він очолював загін по захопленню місцевого готелю в Хусті. Ю.Химинець писав: "...Ані Тацинець, ані Довгапільський не можуть дістатись до гостинниці, зате Довгапільський займає хату з одного боку площі, а Тацинець – з другого, тільки чехи групу останнього розпорозили, і він з рештою відстрілювався з-поза бу

динків". А вже наступного дня йтимуть криваві бої з угорським військом. Січовикам довелося тоді воювати і проти чехів, і проти гортистів. Так би мовити, воювати на два фронти. І це є доказом того, що чехи не хотіли на ділі визнати законний акт проголошення 14 березня незалежності Карпатської України. Коли стало зрозуміло, що агресія угорського вояцтва неминуча, Карпатська Січ дала бій... 15 березня тривали запеклі бої слабоозброєних січовиків проти переважаючих сил фашистів. Почалася трагедія Карпатської України.

...Переконавшись, що дальший опір неможливий, захисники молоді держави окремими групами почали переходити кордон. Одні пішли в Румунію, інші до Польщі, а деякі подались у гори, аби продовжувати партизанську боротьбу. До останніх відносився і Федір Тацинець, який із своїм загоном опинився на Воловеччині. 16 березня відбулася остання зустріч В.Гренджі-Донського з Тацинцем:

"Зустрічаю Федора Тацинця... Знаюмлю його з своїм планом, а також звертаю увагу на саму вузьку, стислу долину з другого боку Гуцульщини – від Брустур до Околи. Коли доступ від Требушан з одного боку, а від Брустур, з другого, буде понищений, або бодай на кільканадцятьох місцях добре забарикадований надрубаними деревами, то для мадярів гуцульська котловина стане недоступною, хоч би на деякий час. Стискаю руку земляка Тацинця і прощаємось..." Більше не бачились. Василь Гренджа-Донський був заарештований і опинився у фашистському концтаборі, де і дізнався про смерть свого товариша. Загін Тацинця ще тримався в горах. Окремі групи борців, очолювані Степаном Росохою, Миколою Крупою та іншими, не змирилися з окупацією. Саме про них так багато говорилось на розширеній раді НРУ в Хусті, присвяченій річниці Карпатської України. Сучасні історики не мали точних відомостей про те, як і де загинув Тацинець. Помилки допустився і львівський вчений Богдан Якимович, який у своїй статті "Карпатська Україна" писав, що "довго воювали стрільці на Воловеччині під командою поручника Федора Тацинця, який сам загинув у бою".

Тацинець у бою не загинув. Угорська адміністрація оголосила, що всім січовикам, які припинять боротьбу, буде надана амністія, і Федір вирішив повернутися додому, в рідний Келечин. Коли пишемо ці рядки, приходять на згадку слова, які вимовляє один з

героїв Еріха Марії Ремарка: "Назад дороги нема. Інакше – загибель...". Так сталося і з нашим героєм.

Через деякий час він був заарештований і відправлений до Волового. Разом з ним були ще три січовики. Два з них – галичани, а один з Торуня. В.Гренджа-Донський писав: "Ув'язнених січовиків по дорозі били рушницями та палицями. В селі Сойми бачили їх селяни ув'язаними, пов'язаних один до одного, збитих так, що їх обливала кров". Тепер на місці страти – густий ліс, а навколо височать прекрасні архітектурні споруди санаторію. А тоді...

Наступного дня молоді хлоп'ята прибігли на місце злочину, скоєного фашистами. Серед них був і Еміл Медвідь, який сьогодні розповів про те, що він бачив. А саме – трупи чотирьох страчених.

Про це писав і В.Гренджа-Донський: "Збитих січовиків завели до того лісу і на одній полянці розстріляли всіх чотирьох...". Видатний закарпатський поет глибоко переживав смерть свого побратима. З боєм у серці він писав:

"Тацинця в Соймах спіймали, збиткували цілу днину, покатованого вбили і закопали мов здохлину..."

Про розстріляних в Соймах січовиків створювалися легенди. Вони свідчили про популярність в народі січовиків, зокрема Федора Тацинця.

"Люди знайшли в лісі в ганебний спосіб замордованих січовиків. Викопали їм спільну могилу та з синьо-жовтими прапорами славно їх поховали. Один прапор поставили на їхню високу могилу. Про цей похорон довідалися мадяри і вишукували тих, хто відважився похоронити січовиків. Про те знайшлася жидівська потвора і видала, до речі, зовсім невинного селянина. Мадяри відвели його на ту могилу і розстріляли. Вмираючи, селянин так голосно крикнув: Слава Україні!, що жид-зрадник оглух, а мадяри попадали на землю" (Ю.Химинець. Мої спостереження із Закарпаття).

Ця легенда нагадує одну з численних казок, якими з давніх-давен славилися наш край і народ. Ми, молодші нащадки безстрашного січовика Федора Тацинця, який віддав життя за незалежність рідної держави, повинні його відносити до наших героїв. В людській пам'яті він буде жити вічно. Як писав поет:

"Тож пам'ять – теж історія своя,
як подруга надійна аж до скону:
це шлях і час, ім'я і течія,
і стежка, що виводить із затону".

ОСТАННІ ДНІ КАРПАТСЬКОГО ПРЕЗИДЕНТА

"Хто не знає свого минулого, той недостойний свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам недостойний поваги...".

(Максим Рильський)

ВІДПОВІДАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Закінчувався 1944 рік. Друга світова війна вступила в свою завершальну стадію. Четвертий фронт ще перебував на Закарпатті, але своїм вістрям вже був спрямований на Європу. Попереду багато запеклих боїв, тисячі людей назавжди залишаться лежати в чужій землі, але, що війні скоро кінець – знали мабуть усі. Разом з фронтом, немов його супроводжуючи, однак, будучи його складовою частиною, просувався вперед і так званий 4-й департамент Смершу. Яке ж завдання було покладено на нього?

...Працівники Смершу, що зібралися в прокуреній кімнаті, чекали на високе начальство. Перед ними мав виступити не хто-небудь, а сам генерал Ковальчук, комендант департаменту. Прийшов своєчасно, привітався і зразу перейшов до справи:

"Наші непереможні війська вступають в загарбану фашистами Європу. Війні кінець. Це знаємо не тільки ми, але і тисячі фашистських злочинців та їх прислужників. Вони намагаються втекти від заслуженої кари, а ми цього допустити ніяк не можемо...".

Пройшла якась мить, і генерал виклав на столі фотокартки й почав називати прізвища тих, хто на них зображений: Ревай, Долинай, Клочурак, Перевузнук...

"А ось на цю особу, – сказав він, – зверніть особливу увагу. Це Августин Волошин – колишній президент Карпатської України, який вірою і правдою служив фашистам. Ми маємо достовірні відомості від наших людей у Празі, що він працює ректором Українського Вільного Університету. І врахуйте ще одну обставину... – ним цікавиться Москва".

АРЕШТ

Перше знайомство Августина Волошина з НКВС відбулося 11 травня 1945 року. Однак, тоді все обійшлося. У нього забрали ключі від ректорської канцелярії та архів (як нам тепер не вистачає матеріалів цього архіву). Можливо, для того, щоб "заспокоїти" похилого віку людину, президентові видали бумагу, згідно з якою він міг спокійно продовжувати займатися своєю роботою, не боячись арешту. Та все було далеко не так, як могло здатися на перший погляд. "Недремне око" НКВС уважно слідкувало за кожним його кроком, а біля будинку, де він мешкав, постійно чергували енкаведисти.

...Біля будинку № 11, що під Ліпками, зупинилася машина чеської поліції. З неї вийшла людина у формі офіцера НКВС. Пройшла мить і капітан Шибайлов (так звали смершівця) вже відкривав двері будинку. Перекопаний в тому, що виникло якесь непорозуміння, господар показав йому документ і сказав, що його вже переслухано і звільнено. Офіцер запевнив, що турбуватись непотрібно, залишились деякі формальності, і незабаром його привезуть додому. Коли машина, в яку Шибайлов запропонував сісти Волошину, під'їхала до Делострелецької вулиці, колишній президент зрозумів, що він вже додому не повернеться. В будинку під номером 11 розміщувався слідчий відділ Смершу. Звичайно, вивіски, яка б про це говорила, на будинку не було.

Чи мали хоча б загальне уявлення ці "рицарі плаща і кинджала", кого вони щойно арештували? Вони не "сушили" собі цим голову. Перед ними стояв той, хто в 1939 році очолював Карпато-Українську державу, територія якої, як вони вважали, служила плацдармом для нападу на СРСР (зазначимо, що це питання зараз дискусійне, і серед істориків єдності у відповіді на нього поки-що нема). Цього було достатньо. Був наказ про його арешт, і, намагаючись якнайшвидше виконати "відповідальне" завдання, вони навіть не пред'явили йому ордер на арешт. Без цього можна було обійтись. Справу ускладнювало й те, що Августин Волошин був громадянином Чехословаччини, суверенної держави. Але і на цю обставину "людолови" теж не звернули увагу.

Перед ними стояв доктор теології, ректор УВУ в Празі, автор кількох десятків книг, підручників і навіть збірників казок для дітей. Перед ними стояв один із засновників "Просвіти", який за 20 років чехословацького режиму зробив більше для піднесення

національної самосвідомості краян, ніж десятки діячів до нього. Стояла людина високого інтелектуального розвитку, знавець багатьох іноземних мов, навіть китайської. Августин Волошин користувався величезним авторитетом у своїх земляків, про що ми раніше вже писали.

Людей у формі НКВС така сторінка біографії Августина Волошина мало цікавила. Перед ними був "фашистський злочинець", якого вимагала Москва... Операція по "викраденню" Волошина трималася в таємниці, тим більше, що про колишнього президента знав весь світ. І здавалося б, що не знайдеться людини, яка коли-небудь розповіла б про останні дні карпатського президента. Та не так склалося, як гадалося...

В 1948 році в Німеччині були опубліковані спомини Івана Мондича (Н.Синевирського "Смерш. Год в стане врага"). Автор в 1945 році працював перекладачем у контррозвідці Смершу. Пропонуємо вашій увазі деякі місця з цієї унікальної книги: "Приїхало авто капітана Шибайлова... – Здоров, Миколо! Шибайлов усміхався. Його товсте і рожеве лице висловлювало вдовolenня, що успішно виконав завдання.

– Пізнаєш?

Я подивився в сторону кругленького монсеньйора, що виступив з авто.

– Волошин!

– Так, це він. Ваш бувший президент. Старик Волошин якось непритомно подивився в мою сторону. Мабуть він навіть не бачив мене. Його очі блудили десь далеко, в невідомих краях.

– Куди смотришь, пол? На небо? Поздно! Нужно было раньше богу молиться, а не политикой заниматься.

Волошин слухав Шибайлова ніби байдуже.

– Ну валяй, валяй вот с этим бойцом в подвал! Быстрее!

Волошин поспішив. Він якби все ще не вірив, що його арештовано... Я подивився в сторону, куди Волошин віддалювався. Вояк ударив його прикладом в спину..."

ЛЕФОРТІВСЬКА ТЮРМА

Через деякий час Августина Волошина перевезли до Москви і помістили в одну з камер-одиночок лефортівської тюрми. Що ж являла собою ця твердиня НКВС?

Споруджена ще при царизмі, ця тюрма була закрита в 1917 році. Однак в 1937 році Сталін помістив в ній вищий командний склад армії на чолі з Тухачевським, і відтоді вона існує до наших днів.

Відомий розвідник Леопольд Треппер, який у свій час мав можливість детально ознайомитися з цією тюрмою, у своїх спогадах "Велика гра" писав: "Споруда нагадує мені старовинну фортецю Сен-Жак д'Акр на Середземноморському узбережжі Палестини... З середини тюрма нагадує цирк – три поверхи колових галерей, вздовж яких розміщувались камери. В середині – великий, пустинний плац, звідки можна наглядати за всіма поверхами".

Колишній військовий прокурор М.М.Ушов, який пройшов всі "кола пекла", так описав камеру, в якій він знаходився: "Камера, в яку я потрапив, являла собою довгу вузьку кімнатку у вигляді кам'яного мішка. Віконечко прикрито незмінним залізним козирком. Світло з вулиці ледь-ледь пробивалось. Щодоби горіла вмонтована в стелю електрична лампочка. Біля стіни наглухо прикріплений невеликий, продовгуватий залізничний столик, а поряд з ним масивна табуретка. Зліва, при вході в камеру, прикріплений металічний унітаз, а поряд – водопровідний кран і маленька раковина. Стіни на півтори метра зафарбовані густо-зеленою фарбою. В дверях камери, як і в інших тюрмах, невелике віконечко, у вигляді кватирки, так званий "собачник", через який ув'язненим подається їжа, вода і робляться зауваження.

...В камері холодно. Всього 6–7 градусів тепла. Довго сидіти на одному місці неможливо. Ми не тільки ходили, але буквально бігали по камері, намагаючись хоч трохи зігрітись..."

На час арешту А.Волошину сповнилось 70 років. Можливо, в читачів промайне думка, що похилого віку людина знаходилася в кращих умовах, мала які-небудь привілеї. На жаль, мусимо вас розчарувати, вік для ув'язненого не був спасінням. Вченому-мікробіологу Надсону, якого повели на допит, було 73 роки, і коли через дві доби (!) він повернувся, то сусіди по камері його не впізнали: "Виглядав він дуже погано. Лице земляного кольору, очі запалені. Від втоми він ледве тримався на ногах... навіть не міг їсти".

У Волошина не посоромились відібрати при арешті навіть золоті речі, які по-праву належали йому як каноніку. До речі, слід

зазначити, що коли на прохання вчених УЖДУ з Москви вислали в їх тимчасове користування "Особову справу Волошина", то з тих цінних речей нічого не збереглося. Безперечно, що вони поповнили колекцію когось із слідчих. І як не погодитися з М.Ушовим, який писав, що "співробітники НКВС були, як правило, владолюбними, дуже обмеженими і охочими до грошей і нагород, готовими в ім'я особистих інтересів здійснити будь-яку підлість, забувши про людську совість".

СЛІДСТВО І СМЕРТЬ

Почалися допити... перший, другий, третій. По тюремному коридору Лефортівської тюрми йшла людина. Хто її знав раніше, відразу помітив би, як різко вона змінилася. Августина Волошина вели на черговий, четвертий допит. Він виявився для 70-річного колишнього президента останнім. Про що він думав? Можливо, промайнули в думці березневі дні славного і трагічного 39-го, коли була проголошена незалежність Карпатської України, а може пригадалися слова перестороги Юліяна Ревая, який тоді, в Празі, квітневого дня 44-го, розмовляючи з президентом, сказав: "Отче Президенте, просимо Вас, не залишайтеся в Празі. Ми Вам допоможемо випровадитися". На всі умолювання друзів виїхати Августин Волошин, як правило, відповідав: "Я не можу і не хочу... я не відчуваю за собою ніякої вини". На жаль, ми вже ніколи не будемо знати, що думав президент, йдучи на останній допит.

Після чергового, четвертого і останнього допиту, який вів слідчий Вайндорф, здоров'я Августина Волошина різко погіршилося і його перевели в Бутирську тюрму. Ми не знаємо істинних причин смерті, яка наступила на 52-й день після арешту. Ми можемо тільки здогадуватись, бо які методи використовували послідовники Дзержинського добре відомо. А що стосується здоров'я Волошина А., то ще проживаючи в Празі, президент часто звертався по допомогу до лікарів зі скаргою на серце, але на час арешту стан його здоров'я був задовільний. Мабуть, допити, які проходили по шість годин на добу, то вдень, то вночі, підірвали здоров'я 70-річної людини. Та й моральної шкоди цим було завдано чималої. Смерть наступила 11 липня 1945 року (М.Болдижар притримується іншої думки – 17 липня). В особовій справі Волошина була поставлена крапка на 111 сторінці.

Представники радянського уряду, які несуть пряму відповідальність за смерть А.Волошина, повідомили президента Чехословаччини Е.Бенеша, що Волошин помер 17 липня 1945 року на параліч серця.

Академік Дмитро Яворницький писав у своїй автобіографії: "Моїм правилом в житті було працею... працею до тих пір, поки служать тобі руки і поки б'ється живе серце в твоїх грудях, працею на користь твого народу і для блага Вітчизни дорогої тобі...". Ці слова мав повне право сказати і Августин Волошин. Але те, що не сказав він, сказали про нього його друзі.

Один з найвідоміших поетів Закарпаття Василь Гренджа-Донський дав високу оцінку діяльності карпатського президента: "Як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і наша слава. Волошин – наша новітня історія. Був він пробудником в тяжкі часи національних утисків і з його іменем зв'язане наше національне пробудження... Такий муж заслужив, щоб його іменем назвали найкращі площі і вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час.". А може такий час вже надійшов?!

ХТО НАМ ДОПОМАГАВ

В Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Польський уряд негативно віднісся до цього акту і почав вести консультації з урядом Угорщини про спільний польсько-угорський кордон. Коли про це стало відомо, в Галичині відбулися масові демонстрації протесту проти такої політики польських властей. Ініціатором багатьох із них був Роман Шухевич, який у жовтні 1938 року прибув до Львова. Юліян Химинець наводить цікавий факт: "...Після віча відбулася імпазантна демонстрація українців у Львові проти мадярських зазіхань на Закарпаття, у ході якої повибивано вікна в мадярському консуляті й кількакратно атаковано польську поліцію... Таким способом Роман Шухевич заініціював морально-політичну мобілізацію усіх українців на західно-українських землях в обороні українського Закарпаття".

Пише про це і професор Дрексел Університету в США Петро Стерчо: "...Вдарило в кожний дзвін. Вже таки 11 жовтня ввечері відправлено в митрополичій катедрі Св.Юра у Львові благо-

дарственні Богослужіння з приводу створення карпато-української сфедерованої держави та уряду Карпатської України.

Після торжественної відправи в св. Юрі частина учасників сформувала похід в кількох місцях, а групи демонстрантів, що дійшли під мадярський консулят, поліція розігнала, арештуючи кількадесять осіб. В поході взяло участь біля 20 000 людей. Похід з окликами "Хай живе Україна!" та "Геть з мадярами" був, як подавала польська преса, знаменно зорганізований".

Петро Стерчо значно доповнює Юліяна Химинця, коли говорить про зворотню акцію польських властей, які дали "волю" польським студентам робити, що завгодно, не боячись якого-небудь покарання. "Безпосередньо після того польські студенти, – пише П.Стерчо, – уладили віче та розбіглися групами по місті, вибиваючи шиби й шильди у різних українських установах, крамницях, а навіть у приватних домах... Демонстранти намагалися передістати до Св. Юра, але поліція не зважилася їх туди допустити".

Ще напередодні цих подій, у вересні 1938 року, Центральний Комітет УНДО привітав український народ Закарпаття у боротьбі за незалежність, а на адресу газети "Нова свобода" прийшла привітальна телеграма від легальних партій Галичини. Свое привітання і найкращі побажання висловив також Галицький Митрополит й Архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький. "Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, – писав митрополит Андрей Августину Волошину, – щоб Ви змогли повірений Вам нарід допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту".

Серед тих, хто одним з перших підтримав Карпатську Україну і морально, і фінансово, були ветерани колишньої Української Галицької Армії.

Таким чином, 1938 рік на західноукраїнських землях ознаменувався новим політичним піднесенням, яке було пов'язане з подіями, що мали місце в Карпатській Україні.

Василь Гренджа-Донський високо оцінив таку солідарність, бо це, на його думку, кувалася "українська воля Закарпаття і Прикарпаття у вогні і крові".

Уже в кінці 1938 року почалися масові переходи польсько-чеського кордону. "З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці", – написав у своєму щоденнику

В.Гренджа-Донський. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Чеський уряд вороже ставився до таких нелегальних переходів свого кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час повертали їх назад. Однак, необхідно вказати, що і серед них знаходилися чесні люди, які дивилися скрізь пальці на цей масовий процес. До них слід віднести і Йосипа Руцка, який тепер проживає в Карлових Варах. Безумовно, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього. "Я того часу, до окупації Карпатської України, – пригадує Й.Руцка, – був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перейшли границю і посилали вісті мадярам. Я їх арештував. Тому як прийшли мадяри до Сваляви, шукали тільки мене". З цих слів зрозуміло, яку позицію займав Йосип Руцка. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли куди хотіли. Терористи ж негайно заарештовувались...

В 1938 році на Закарпатті з'явилася велика група колишніх кадрових військових-галичан. Тепер важко собі уявити Карпатську Січ без них. Коли в 1938 році в Берліні на зустрічі з представниками Проводу ОУН обговорювалося питання про створення штабу Карпатської Січі, то до нього ввійшли галичани Роман Шухевич, Зенон Коссак, Осип Карачевський, Гриць Барабаш, Юрій Лопатинський та інші. Всі вони мали псевдоніми на випадок невдачі, коли їм прийдеться повернутися в рідні місця. Буковинець Михайло Колодзінський мав псевдонім Гузар, Роман Шухевич – Щука, Зенон Коссак – Тарнавський.

15 березня був створений новий штаб Карпатської Січі, який очолив полковник Сергій Єфремов і до складу якого теж ввійшла велика частина галичан. Мала Січ і своїх військових радників, як правило, вихідців з Галичини.

Останнім часом в історичній літературі нерідко з'являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Про це говорили ще в лютому-березні 39-го. В.Гренджа-Донський теж не міг про це не сказати. "Шепотіння про якісь конфлікти в "Карпатській Січі" продовжуються, – писав він 22 лютого у своєму щоденнику, – але це не відповідає

дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами – автохтонами й галичанами існують, а то з тієї причини, що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступають проти Польщі, а ми стараємось трохи їх гальмувати. Галичани хотіли би викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмішається Німеччина і звільнить Галичину. Але це є азартна гра, можемо затратити і Карпатську Україну, і з Галичиною нічого не вийде... Маленька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі визволити, то ж чого такого небезпечного сусіда зачіпати...". Деякі дослідники, зокрема В.Лемак, пишуть про підготовку галичанами державного перевороту з метою скинення уряду А.Волошина, який був на їх думку поміркованим політиком. Однак, ця проблема потребує дальшого розважливого і кропіткого дослідження. Можна зрозуміти радикальність галичан, коли пригадаємо, скільки мук переніс цей народ в роки панування санаційного режиму. До речі, через деякий час ці невеликі непорозуміння, що виникли між галичанами і закарпатцями, припинилися.

Галичани взяли найактивнішу участь в обороні Карпатської України. Не вина їх в тому, що молода українська держава була потоплена в крові, причому, немало її пролили і галичани. А тому диву даєшся, коли читаєш, що галичани першими втекли з поля бою. Так можуть говорити тільки ті, хто не читав Гренджу-Донського, та й не тільки його. В щоденнику Василя Степановича, особливо в його другій частині – "Під чоботом окупанта", міститься безліч доказів того, що галичани повністю розділили з своїми закарпатськими братами всі страждання і муки. Гренджа-Донський одержував факти від своїх товаришів по табору, які проходили дещо пізніше за нього, а також багато цікавого він почув і від угорських солдатів, які часто любили похизуватися своїми "подвигами". На перших порах угорці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час формували окремі групи із галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня вони "відправили з концентраційного табору групу галичан до Польщі – близько 60 людей. На границі в Ужку передали полякам. Поляки цих нещасників ще на очах мадярських вояків почали масакрувати і вели під один беріг, де вже ждали їх польські кулемети". Про це Василь Степанович написав і в вірші:

"Галичан передавали
в руки полякам-бандитам,

Не дійшли вони до Львова,
на кордоні їх убито".

Деякі групи галичан перейшли кордон Румунії, сподіваючись на порятунок, однак негайно були передані в руки тих самих угорців, які після жахливих катувань у тячівській тюрмі, в свою чергу передали їх до рук поляків.

Йосип Тереля в одній із численних своїх брошур, що видані в Канаді, писав, що поблизу Торунського перевалу поляки розстріляли 3421 січовика. Сталася ця трагедія 21 липня 1939 року.

Нелегко читати щоденник В.Гренджі-Донського. Читаєш і очам своїм не віриш, що все описане в ньому правда. Дійсно Христові муки перенесли галицькі січовики. "...Галичан відвели на півтора кілометра далі в ліс, яким проходила фронтова бойова лінія за світової війни. Тут їх розіп'яли на деревах. Поперш поприв'язували їм руки заржавілим дротом, що знайшли в старій фронтовій лінії, відтак розіп'яті руки й ноги поприбивали залізними скобами та великими цвяхами, що ними прибивають рейки на залізницях. Над розіп'ятими, але ще живими героями почали мадяри і поляки знущатися, плюючи їм у вічі та б'ючи їх рушницями". Після всього цього їх розстріляли. Василь Степанович писав, що "розіп'яті герої віддавали свої шляхетні душі з словами: "Слава Україні!", і співом "Ще не вмерла Україна...".

Відомо, що в січових загонах були і дівчата з Галичини. Їх теж чекала страшна участь. "Котра з галичанок попалась у руки цих злочинців, – писав Гренджа-Донський, – а ще до того не знищила завчасу січової легітимації, чи не спалила уніформи, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані".

Уже перебуваючи у Братіславі, в червні 1940 року, В. Гренджа-Донський склав список загиблих воїнів, в якому нараховується 116 чоловік. З нього видно, що в боях загинули, або були люто закатовані галичани Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак (Тарнавський), Михайло Колодзінський (Гузар), Михайлюк, Монюк, Дужий, Кушнір, Мелешко, Орлович...

Знуцання над січовиками не припинялися і після їхньої смерті. "Карпатський соловейко" навіть повірити не міг у таке. В Нижніх Верецьких розстріляли групу січовиків-галичан, а трупи залишили лежати тижнями. Місцевому населенню було суворо заборонено їх ховати. "До цих "трофеїв" мадяри приходили майже

щодня, щоб бачити жертви свого "геройства". При тому знущались над трупами, смішкувались, догола роздягнених трупів стріляли, кидали в них багнетами, хто краще потрапить...". І лише тоді, коли трупи почали повністю розкладатися, навколишнім селянам було дозволено зібрати їх і поховати в землю.

Славний син свого народу В.Гренджа-Донський вірив, що прийде час помсти:

"Пождіть, пождіть, брати мої,

Прийде ще наше свято,

За ту нужду, за кривду, глум

Ми помстимось завзято".

Не легкою була і доля тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі знущання, часті побої, придирки жандармів за будь-яку провину... Угорці примушували в'язнів відповідати на запитання угорською мовою. Що стосується галичан, то їм це не вдавалося. Василь Степанович писав, що галичанин Василь Федів із села Жаб'є не вмів вимовляти правильно "іт вадьок" (я тут), і жандарм так ударив його, що кров'ю залилось око хлопця... Вязень-галичанин був змушений по-тричі повторювати цю фразу, і після кожного разу йому завдавали болючих ударів. Дехто з галичан, що були затримані при переході румунського кордону і повернуті назад, навіть не признавалися, що вони галичани. Так, Микола Шторм і Мирослав Григорчук назвались німцями, і це їх в деякій мірі рятувало. Гренджа-Донський за них дуже переживав і просив бути обережними. Вся справа в тому, що вони говорили по-українськи.

Нелюдське ставлення, знущання доповнювалися ще одною бідою – голодом, який панував серед галичан. "За хліб попродавали ще й те, що мали. Голі, босі, без блюз і штанів. Деяким з них вдалося в зашитій білизні сховати перстені. Тепер такий перстень бідолаха за 2 пенге продасть, щоб трохи купити хліба".

В середині 1939 року з Василем Степановичем стався досить дивний випадок. На нашу думку, запис у щоденнику за 12 травня 1939 року багато що може роз'яснити про позицію відомого закарпатського поета і письменника. "Вліпив у морду одному нашому панкові "рутенові". Десятник став з ним "політикувати" і наш браток в мадярській мові запевняв, що ми чесні русини, "українці то другі... галичани..., а ми добрі і вірні русини...". Я як це почув, то з другого кінця лечу. мов оса:

"Не правда, ти свине, українці ми всі! – І бах!..."

Гренджа-Донський таких людей не вважав зрадниками. На його думку, вони були "дураками, які терплять так само, як і всі". Для нього не було сумнівів у тому, що Закарпатці є частиною великого українського народу.

Галичани знаходилися в концтаборі до 7 червня 1939 року. Напередодні, в таборі з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір – піти до Німеччини, або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовилися. І в цьому нема нічого дивного. Зрозуміло, що їх могло чекати дома.

Юліян Химинець пише про останнє прощання галичан із закарпатцями: "...У дверях нашої залі станув професор Корнило Заклинський, родом з Галичини, який зворушеним голосом промовив до нас: "Мої закарпатські брати! Не можу від'їхати, щоб не попрощатися з вами. Перед двадцятими роками ми, галичани, у боротьбі за волю нашої землі, мусіли покидати свій рідний край. Доля нас занесла на Срібне Закарпаття. Хоч останні місяці в мадярській тюрмі були для нас жахливі, однак ми з радістю будемо згадувати наш побут на Закарпатті. Закарпатський народ є народом українським. Це він славно доказав в останніх днях Карпатської України. Нерівною боротьбою ми боронили свою волю. Наша боротьба не закінчена.

Український народ ніколи не забуде Закарпаття. Воно є невід'ємною частиною Української Землі. Як повернете на Закарпаття, передайте нашу щирю подяку і любов. Несіть на Закарпаття віру, що прийдуть дні й нашого визволення, коли всі українські землі з'єднаються в єдиній Соборній Українській Державі. Щастя нам, Боже, у цьому нашому святому подвизі! До побачення, у вільній Україні!"

11 червня Гренджа-Донський зробив останній запис, в якому згадувались галичани: "Сумно в таборі, сумно. Всі українці, що не з Закарпатської України, 7 червня поїхали з транспортом до Німеччини. Не було того, щоб не плакав. Осталися тільки ми самі – закарпатці".

Пізніше, вже проживаючи в Чехословаччині, Василь Степанович не раз згадував своїх бойових побратимів, які під час захисту молодій українській державі ділили з ним і радості, і горе. Через все своє життя він любов і шану проніс до галицьких братів.

21 липня 1939 року у Венеції відбулася зустріч між представниками уряду Карпатської України (А.Волошин, Ю.Ревай, А.Штефан) і Проводом Українських Націоналістів. В ході зустрічі було прийнято угоду:

1. Виходячи зі засади соборності української нації обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути нарушений.

2. Влада (Президент і Уряд) Карпатської України визнає із всіма з того впливаючими висновками Український Націоналістичний Рух за єдиного носія соборницької визвольної боротьби української нації і Проводу Українських Націоналістів за керівника тієї боротьби.

3. Провід Українських Націоналістів визнає уряд Карпатської України з президентом о.Августиним Волошином за закондатно умандатованого її представника серед українського і чужинного світу, як останній український легальний уряд, що правив частиною української землі – Карпатською Україною.

4. Стверджується, що Український Націоналістичний Рух, а зокрема уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу.

5. Усі конкретні висновки і потреби, що випливають з отих повищих засад устійнюються в окремому залучникові.

Андрій Мельник

Д-р Августин Волошин

Омелян Сенік-Грибівський

Юліан Ревай

Ярослав Барановський-Лімницький

Августин Штефан

Хіба це не є доказом того, що А.Волошин ні в чому не звинувачував галичан?

Спроба розколоти великий і багатостраждальний український народ на окремі групи особливо шкідлива тепер, коли у нас з'явилася сприятлива нагода побудувати суверенну українську державу, коли надійшов час перетворити в життя "Декларацію про державний суверенітет України". Немов до сучасних українських політиків звернені слова видатного нашого поета Олександра Олеся:

"...О Боже! Щастя в нас було!

О Боже, в нас була Держава!

Невже ми втратили її?

Невже у нас не стало сили?
Хоч крихту рідної землі
Чому в руках ми не лишили?
Спокутуймо ж ганьбу свою,
З'єднаймось всі в єдину лаву,
Знайдім в диму, в огні, в бою
Свою Загублену Державу!"

ВІЧНО В ПАМ'ЯТІ НАРОДНІЙ

54 роки відділяють нас від тих щасливих і в той же час трагічних для Закарпаття березневих днів 1939 року. Карпатська Україна стала історією. Чи може нам, цивілізованим людям, її забути?

Березень 1990 року. Перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Через деякий час засідає "круглий стіл" вчених Ужгородського університету, який ставить за мету пошук істини, але так її і не знаходить. А хіба можуть знайти істину, хто її десятиліттями обливав брудом?

Саме тоді, 15 березня 1990 року в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, присвячена Карпатській Україні. Виступили українські вчені Г. Дем'ян, Ю. Сливка, П. Чучка, М. Швагуляк, Б. Якимович, учасники подій. Вони дійшли до спільної думки, що проголошення 15 березня 1939 року незалежності Карпатської України було актом волевиявлення гілки українського народу, актом рішучим, сміливим, гідним пошани. Та основні події відбулися в Хусті – тодішній столиці Карпатської України. "Сюди з'їхалася якщо не вся, то добряча частина України...", писав кореспондент івано-франківської газети "Комсомольський прапор" 16 березня 1990 року.

"25 березня, в неділю, – писав Мирослав Дочинець у "Молоді Закарпаття", – при зібранні близько двох тисяч людей, хустян і гостей, відбулося освячення глиняного кургану і хреста на Красному полі – тому священному місці, де знайшли собі вічний спокій молоді захисники Карпатської України. Вшанування poleg-

лих стрільців завершилося колективним співом гімну "Ще не вмерла Україна...".

Цього ж дня було встановлено меморіальну дошку на стіні Хустської СШ № 1 – колишній резиденції уряду Карпатської України.

Липень 1990 року. Міжгір'я-Келечин. Вшанування пам'яті президента Карпатської України о.Августина Волошина. Сотні гостей з різних куточків України слухають змістовні виступи науковців і учасників тих подій.

Учасники конференції приймають рішення:

"Віддаючи данину пам'яті президента Карпатської України Августина Волошина, вважаємо за необхідне:

1. Добитися перевезення праху Волошина на Закарпаття і переховати його.

2. Встановити пам'ятні знаки в Хусті – тодішній столиці Карпатської України і в Келечині, де народився Волошин.

3. Спорудити пам'ятник видатному державному діячу, президентові незалежної Закарпатської України, жертві сталінського беззаконня Августину Волошину.

Присутній на конференції депутат Верховної Ради Л.Г.Лук'яненко вніс пропозицію про спорудження пам'ятника Августину Волошину в столиці України м.Києві...

"Він цього заслужив невтомною роботою для блага українського народу", – сказав Л.Г.Лук'яненко.

1991 рік. Ужгород."

"Карпатська Україна виникла в центрі Європи тоді, коли остання була розіп'ята фашистськими ордами та сталінськими людожерами, виникла наперекір їх волі. Тільки один цей факт заслуговує на те, щоб ім'я Президента цієї держави було вписано золотими буквами в нову історію України..." – підкреслив голова міської управи Е.Ландовський на відкритті меморіальної дошки А.Волошину.

На наших очах відбувається хоч і запізнілий у часі, але закономірний процес повернення нам Августина Волошина і Карпатської України. Президент незалежного Закарпаття і його мужні захисники це заслужили. Вони вічно будуть жити в пам'яті людей, бо справа, за яку вони боролись і за яку віддали життя, – була справедлива – побудова Карпато-Української Незалежної Держави.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Арсенич П. Станиславів – столиця ЗУНР // Західний кур'єр, 1990. – Ілюстоп.

Балагурі Е.А., Пеняк С.І. Закарпаття – земля слов'янська. – Ужгород, 1976.

Белади Л., Краус Т. Сталин. – М., 1972.

Болдижар М. Карпатська Україна на шляху до трагедії // Новини Закарпаття, 1991, 14 лютого.

Болдижар М. Хто і навіщо обілює історію унії. Ужгород, 1985.

Болдижар М. Від Підкарпатської Русі до Карпатської України // Новини Закарпаття, 1991, 24 січня.

Болдижар М., Палінчак М. Між двома світовими війнами. Між двома світами // Новини Закарпаття, 1991, 21 листопада.

Божук Г., Зілгалов В., Чучка П. Карпатська Україно... // Молодь Закарпаття, 1990, № 11.

Білак С. Народ за ними не пішов. – Ужгород, 1981.

Букович Д. Павутиння омани. – Ужгород, 1974.

Вегеш М.М. Історичне минуле Закарпаття у працях М.Грушевського // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991.

Вегеш М. "Плацдарм Рутенія" // Новини Закарпаття, 1991, 22 червня.

Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін, 1991, № 3.

Вегеш М. "Наш край назавжди залишиться український!" // Наука і суспільство, 1991, № 12.

Вегеш М. Газета "Свобода" про голод 1932–1933 рр. на Україні // Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991.

Вегеш М. Перший літописець Карпатської України // Твори В.Гренджі-Донського. Т. XII. Додаткові твори. Бібліографія. – Вашингтон. США. 1992. – с. 257–261.

- Вегеш М. "Любов народна і межинародна". Августин Волошин: педагог і людина // Молодь Закарпаття, 1990, № 39.
- Вегеш М. Галичани на Закарпатті. В.Гренджа-Донський розповідає // Заповіт, 1991, 3 жовтня.
- Вегеш М. Безстрашний січовик // Карпатський край, 1991, 30 липня, 6 серпня.
- Вегеш М. У міжнародній грі // Карпатський край, 1991, 19 листопада.
- Вегеш М., Мокрянин І. Трагедія в Тішні // Закарпатська правда, 1991, 13 квітня.
- Вегеш М., Мокрянин І. Інтелігенція на селі // Закарпатська правда, 1991, 6 квітня.
- Вегеш М., Пилипчинець В. Кривава казка // За вільну Україну, 1991, 1 жовтня.
- Волошин А. Педагогіка і дидактика. – Ужгород, 1923.
- Волошин А. Історія педагогіки. – Ужгород, 1923.
- Волошин А. Спомини. – Ужгород, 1924.
- Волошин А. Засновання й розвиток "Просвіти" // Просвіта, 1991, № 1.
- Волошин А. Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення? // Свобода, 1922, 16 липня.
- Волошин А. Промова з нагоди створення "Народного Дому" в Ужгороді // Свобода, 1928, 11 жовтня.
- Волошин А. Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки // Свобода, 1929, 18 липня.
- Волошин А. Наш прапор // Свобода, 1933, 27 липня.
- Волошин А. Жіноче питання // Свобода, 1934, 31 травня.
- Ганчин В. Це було в січні 1919 // Новини Закарпаття, 1992, 21 січня.
- Грушевський М. Історія України-Руси. Т.І. – К., 1990.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
- Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. – К., 1990.
- Гренджа-Донський В. Твори, т. 8. – Вашингтон, 1987.
- Гренджа-Донський В. Твори, т. 9. – Вишінгтон, 1984.
- Галда П. "Політичний авантюризм" чи патріотизм? Чи мали право українці Закарпаття боротися за свою незалежність? // Ужгородський університет, 1990, 22 червня.

Гомоннай В.В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ-Ужгород, 1988.

Горникевич Т. Події в Україні 1914–22 років в світлі історичних документів // Богословіє. Книги 1–4, 1984.

Данилюк Д.Д., Ілько В.І. З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму (до середини ХІХ ст.). – Ужгород, 1990.

Дашкевич Я. Драгоманов і Закарпаття // Ратуша, 1991, 2–3 жовтня.

Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. – Ужгород, 1990.

Документи свідчать. – Ужгород, 1985.

Декларація товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки // Закарпатська правда, 1990, 21 листопада.

Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991.

Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на мирній конференції в Парижі // Зустрічі, 1990, № 1–2.

Задорожний В.Є. Перші російські славісти про Закарпаття // Тези доповідей І-ї народознавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. 17-18 листопада 1939 року. – Ужгород, 1989.

Задорожний В., Вегеш М. Історичне минуле Закарпаття в працях академіка І.П.Крип'якевича // Новини Закарпаття, 1991, 25 червня.

Задорожний В., Вегеш М. Хорватське питання // Новини Закарпаття, 1991, 28 вересня.

Задорожний В.Є., Мазурок О.С., Шульга І.Г. Зоря незгасна. – Ужгород, 1986.

Залуський З. Пути и достоверности // Дарья и Томаш Наленч. Юзеф Пилсудский, Легенды и факты. – М., 1990.

Закон і право. – К., 1919.

За рідне слово. Полеміка з русофілами. – Мукачів, 1937.

Заява з приводу "Декларації товариства карпатських русинів..." // Закарпатська правда, 1990, 21 листопада.

Зілгалов В.О. Джерельна основа праці М. Лучкая "Історія карпатських Русинів" // Тези доповідей І-ї народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народ-

ження Михайла Лучкая. 17–18 листопада 1989 року. – Ужгород, 1989.

З останніх днів (арешт і смерть президента о.прелата Августина Волошина) // Просвіта, 1991, № 1.

Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область.

История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1980, т. 1.

История внешней политики СССР / 1917-1945. Т.1. – М., 1986.

История Венгрии. В 3-х томах. – М., 1972.

Ілько В.І. Газета "Свобода" про сталінські репресії 30-х років // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991.

Ишов М.М. Годы потрясений // Расправа. Прокурорские судьбы. Выпуск 4. – М., 1989.

Карамзин М. История государства Российского. Т.1. – М., 1989.

Карпатська Україна: пошуки істини. "Круглий стіл істориків в "Закарпатській правді" // Закарпатська правда, 1990, 15, 17, 20, 21 березня.

Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.

Ключевский В.О. Курс русской истории. Т.1.– М., 1987.

Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.

Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990.

Клочурак С. До волі. Нью-Йорк, 1978.

Кондратович М. История Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1924.

Король І. Хто про нас відав // Радянська Верховина, 1990, 13 березня.

Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. // Наукові записки УЖДУ. Історико-філологічна секція. – Ужгород, 1949. Т. 2.

Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.

Літопис Руський. – Київ, 1989.

Майский И.М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945. – М., 1987.

Мельникова И.М. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 году // Ученые записки Института славяноведения. Т. III. 1951.

- Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958.
- От "Барбароссы" до "Терминала". Взгляд с Запада. – М., 1988.
- Прозктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М., 1989.
- Поп И.И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена // Мюнхен – преддверие войны. – М., 1988.
- Пашкевич В. Політичний авантюрист // Закарпатська правда, 1990, 6 березня.
- Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949.
- Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки // Молодь Закарпаття, 1991, 4 травня.
- Соловьев С.М. Сочинения. – М., 1988, т. I.
- Сиполс В.Я. Внешняя политика Советского Союза. 1936-1939 гг. – М., 1987.
- Самсонов А.М. Вторая мировая война 1939-1945. Очерк важнейших событий. – М., 1985.
- Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. – Торонто, 1965.
- Сталин И. Вопросы ленинизма, – М., 1947.
- Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989). – К., 1989.
- Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда, 1990, 24 березня.
- Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. – М., 1989.
- Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войне. – К., 1990.
- Треппер Л. Большая игра. М., 1989.
- Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1978.
- Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави. – Ужгород, 1991.
- Чучка П.П. Поширення термінів "Україна" і "українець" на Закарпатті та в суміжних районах // Тези доповідей I народознавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. 17-18 листопада 1989 року. – Ужгород, 1989.

Шлепецкий И. Правовое положение русского населения Пряшевщины // Костер. Ежемесячник общества "Возрождение" в Праге. – № 5–6. – 1946.

Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927. Книга друга. – Торонто, 1981.

Якимович Б. Карпатська Україна // Тернове поле, 1990, № 7, 8.

Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін, 1990, № 11.

Яковлев Н.Н. Избранные произведения. – М., 1988.

Фляйшхауэр И. Пакт Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. – М., 1991.